

Liahona

Ko ha Tukufakaholo
'o e Faivelenga ki he
Ngaahi To'u Tangata
'i he Kaha'ú, p. 44

Ko 'Etau Taumu'á: Ke Vahevahe
'a e Ongoongoleléi mo ha
Kakai 'e 100, p. 18

'Oku Mālohi ange 'i he Ngaahi
Mofuiké, Ngaahi Afí, pe ko e
Ngaahi Matangí, p. 20

Kau Paioniá : Ko e Hā Na'á ne
Teke Kinautolu Ke nau Laka
Atú? p. 24

“OKU TAU ... FAKAMĀLŌ KI
HE KĀINGALOTU PAIONIA
‘I HE FUNGA MĀMANÍ ‘A IA
KUO FAKAMAAMA—PEA
‘OKU FAKAMAAMA—HA
HALA ‘O E ONGOONGOLELÉ
KI HE NI‘IHI KEHÉ KE
NAU MUIMUI AI.”

‘ELETĀ LAINOLO A. LASIPENI

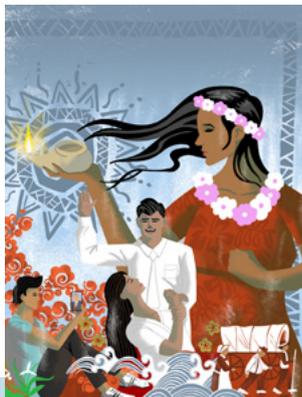

Mei he “Tui ke Hoko Atu,” peesi 24.

NGAAHI TALANOA
LALAHÍ

12 *Kāingalotú: Ko e Talanoa 'o e Siasí—Vahe 5: Kuo Mole Kotoa*
Hili e kamata ke liliu e 'ū lau'i peleti 'i he tokoni 'a Māteni Hālisí, na'e fehangahangai 'a Siosefa mo ha ngaahi nunu'á 'i he taimi na'á ne tukuange ai 'a e me'a kuo tohi mei hono nimá.

'I HE TAKAFÍ
Tā fakatāta'a 'i e David Green

18 *Founga Ne Mau Lava'i Lelei Ai hono Vahevahe 'a e Ongoongolelei*
Fai 'e Never Chikunguwo
I he'etau fokotu'u faivelenga e ngaahi taumu'a ke 'omi e ni'ihiki hehé kia Kalaisí, 'e tāpuaki'i leva kitautolu 'aki ha ngaahi maná.

20 *'Oua Na'a Tau Ta'e-Ongo'i*
Fai 'e 'Eletā Jorge F. Zeballos
I ha māmani 'oku vātau mā'u peé, kuo pau ke tau fakafanongo ki he kihiki'i le'o sī'i ke 'ilo'i e finangalo 'o e Tama'i.

24 *Tui ke Vilitaki Atu Ki Mu'a*
Fai 'e 'Eletā Ronald A. Rasband
Ne fua 'e he'etau ngaahi kui paioniá e ngaahi faingata'a lahi 'i he'enau feinga ke tānaki fakataha 'i Saioné.

30 *Ko Hono Tauhi 'a e Tuí 'i he Li'ekiná*
Fai 'e Ryan W. Saltzgeber
Neongo e 'ikai ha falelotu pe ko ha uōtí, ka na'e ngāue mālohi e kāingalotu ko 'ení ke fokotu'u e Siasí 'i honau ngaahi fonua tupu'angá.

36 *'Oku Liliu Mo'ui 'a e Tohi 'a Molomoná*
'Oku vahevahe ha kau papi ului fekau'aki mo hono tokoni'i kinautolu 'e he Tohi 'a Molomoná ke tali e ongoongolelei.

NGAAHI POTUNGĀUÉ

4 *Ngaahi 'Ata 'o e Tuí: Victor Barbinyagra*

6 *Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhi: Ala Atu 'o Tokoni 'i he Manava'ofa*

8 *Founga 'Oku Tau Tokoni Aí: Ngaahi Fokotu'u 'e Fā Ki Hono Fakatupulaki 'o e Manava'ofá*

10 *'I he Tu'unga Malangá: Ko e 'Ilo'i Ko Hāi Koé—mo e Tu'unga Kuó Ke 'I Ai Ma'u Peé*
Fai 'e Sheri L. Dew

40 *Le'o 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní*

80 *Kae 'Oua Ke Tau Toe Fe'iloaki: 'Oku 'Omi 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e Mahu*
Fai 'e Palesiteni Ezra Taft Benson

44 Ko ha Fononga Paionia Fakaonopōni 'e Tolu
 Fai 'e Sarah Keenan
Ko e kau ki he Siasí he 'aho ní 'oku fie ma'u ki ai e loto-to'ā mo e feilaulaú, 'o hangē ko ia ne hoko ki he kau fuofua paioniá.

48 Ongō'i Li'ekina? 'Ahi'ahi ke Māmālie Hifó
 Fai 'e Charlotte Larcabal
Nā'ā ku fakatokangā'i ne fakatupu 'e he'eku mo'ui femo'uekinā mo ta'etokangā 'a 'eku vā mama'o mei he 'Otuá.

Vakai angé pe te ke lava 'o 'ilo'i e Liahona 'oku fufū he makasini ko 'ení. Tokoní: Ko e hā e ngāue ho'o kui tangatá?

50 Ko e Fekuki mo e Ngaahi Fehu'i Faingata'á: Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'e 3 'e Lava ke Tokoní
Ko hono fai 'o ha ngaahi fehu'i ko ha founga lelei ia ke fakamālohia ai ho'o fakamo'oni, pea ko ho'o tafoki ki he 'Eiki ke ma'u e ngaahi talí te ne fakafaingamālie'i e Laumālie ke tokoni atu.

54 'I he Taimi Na'e Faingata'a Ai 'a e Ngāuē
 Fai 'e Lyka T. Valdez
Na'e 'ikai ke fakafiefia hono tauhi 'eku kui tangatá—kae 'oua kuo liliu 'eku tō'onga fakakaukau.

56 Ngaahi Tokoni 'e 7 ki Hono Fai 'o ha Malanga
 Fai 'e Sarah Hanson
'E lava ke fakailifia e malanga 'i he lotú! Ka 'e lava ke ke faka'aonga'i e ngaahi tokoni ko 'ení ke teuteu mo fakahoko ha malanga 'oku mālie.

58 Mateuteu ki he Mo'uí: Ko e hā 'Oku Tau Fai 'i he Temipalé?

60 Ko ha Palopalema 'o e Sāpate Fakamamahi
 Fai 'e Alyssa Nielsen
Ne u ako ke u kamata ma'u ha 'amanaki lelei ki he 'aho Sāpate kae 'ikai hoko ko ha me'a fakamamahi.

62 Pousitā: Ngaahi Ha'í

63 Ko e Lea Faka'osí: Te Ke Lava 'o Mo'ui Tauu mo e Temipalé
 Fai 'e 'Eletā Quentin L. Cook

64 Fononga 'a 'Isapelí
 Fai 'e Jessica Larsen
Ko e fonongā na'e lōloa, ka na'e 'ilo'i 'e he fāmili 'o 'Isapelí na'e taau pē ia mo e 'alu ki he temipalé.

66 Ko 'Eku Ongō Kui Lelei
 Fai 'e Jenna Koford
Na'e tailiili 'a 'Anitelū koe'uhi ko e 'Aho 'o e 'Omi-ha-Mātu'a-ki-he-Akó 'a hono kalasí.

68 Faifai pea Hoko ko ha Fāmili Ta'engata
 Fai 'e Jane McBride
Na'e sai'ia 'aupito 'a Mia 'i he ongo māfana na'ā ne ma'u 'i he 'api 'o hono kaungāme'a ko Souí.

70 Fakaulo Ho'o Māmá: Ha Kaungāme'a mo ha Faifekau

72 'Oku Fakamo'oni 'a e Kau 'Aposetoló kia Kalaisi
 Fai 'e 'Eletā Gary E. Stevenson

73 Kalapu Lau Tohi 'a Molomoná: Hilamani 5:12

74 Ko 'Etau Pēsí

75 Kaati 'o e Tangata To'a 'i he Fuakava Motu'á

76 Ngaahi Talanoa Mei he Folofolá: 'Ana mo Samuela
 Fai 'e Kim Webb Reid

79 Peesi Valivalí: Te u Lava 'o Vahevahe mo e Ní'ihī Kehé

**SIULAI 2018 VOLUME 42 FIKA 7
LIAHONA 14798 900**

Ko e makasini fakavaha'apule'anga 'eni' a e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, Henry B. Eyring

Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā: M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, Dieter F. Uchtdorf, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund, Gerrit W. Gong, Ulisses Soares

Ētita: Hugo E. Martinez

Kau Tokoni Ētita: Randall K. Bennett, Carol F. McConkie

Kau 'Etivaisa: Brian K. Ashton, Bonnie H. Cordon, LeGrand R. Curtis Jr., Edward Dube, Sharon Eubank, Donald L. Hallstrom, Douglas D. Holmes, Erich W. Gong, Ulisses Soares

Talēkita Pulē: Richard I. Heaton

Talēkita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisinisi: Garff Cannon

Talēkita Pulē: Adam C. Olson

Tokoni Ētita Pulē: Ryan Carr

Tokoni Faipulusi: Francisca Olson

Timi ki hono Tohi mo hono Ētita: Maryssa Dennis, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt, Jon Ryan Jensen, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdock, Sally Johnson Odekir, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Selu, Chakell Wardleigh, Marissa Widdison

Talēkita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen

Talēkita Faka'āti: Tadd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu'u 'o e Makasini: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, Mandie Bentley, C. Kimball Bott, Thomas Child, David Green, Colleen Hinkley, Eric P. Johnsen, Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Emily Chieko Remington, Mark W. Robison, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'otinea Intellectual Property: Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatāta mo e Fakatahataha 'o e Makasini:

Ira Glen Adair, Julie Burdett, Thomas G. Cronin, Bryan W. Gygj, Ginny J. Nilson, Derek Richardson

Fokotu'utu'u: Joshua Dennis, Ammon Harris

Talēkita ki he Pāki: Steven T. Lewis

Talēkita ki hono Tufaki: Troy R. Barker

Kau Ngāue ki he Liahonā 'i Tongā:

Ētita: Tūlima L. Finau

Tokoni Ētita: Patrick Taufā

Ko e totongi ki hono fakakāto'a 'o e ngaahi Liahona he ta'u'oku TOP \$3.60. Ko e tu'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka'ēke'ēke: Senitā Tufaki'anga Nāunau, Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke mā'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o makasini 'i he ngaahi fonua mavahe mei he 'lunaiteti Siteiti' mo Kānata, 'alu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasi pe taki fakauoti pe fakakolō.

'Omi 'a e ngaahi fakamatalā mo e ngaahi faka'ēke'ēke he 'initaneti' i he liahona.lds.org; 'i he meili ki he Liahona, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meili ki he liahona@ldschurch.org.

Ko e Liahona (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe me'a "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'ā Pule'angā 'i he lea faka-Alapēniā, 'Armenia, Pisilama, Kemipoutia, Pulkālāia, Sepuano, Siaina, Siaina (fakafaingofuati), Koloēsia, Seki, Tenima'ake, Hōlani, Pilitānia, 'Esitōnia, Fisi, Finilani, Falanisee, Siamanē, Kalisi, Hungalī, 'Aisileni, Imitonēsiā, 'Itali, Siapani, Kilipati, Kōlea, Letiviā, Lifuēniā, Malakasi, Māseilisi, Mongokōlāia, Noauē, Pōlani, Potukali, Lumēniā, Lūsia, Ha'amaō, Silōveniā, Sipeini, Suisalanī, Suēteni, Suahili, Takālōkā, Tahiti, Tāleni, Tongā, 'Iukuleini, 'Eitu mo e faka-Vietinemi. ('Oku kehekehe pē 'a e tu'o lahi hono pulusi, 'o fakatatau mo e lea fakafonua.)

© 2018 e he Intellectual Reserve, Inc. Mā'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he 'lunaiteti Siteiti' 'o 'Amelikā.

Fakamatala mā'u mafai pulusi: Tukekehe 'o ha toki fakahā atu, e lava 'e he nihi fakafōitūtu'i 'o hiki ha tatau 'o e Liahona ki he'enua fakā'ongāi fakatāutaha 'oku 'ikai fakakomēsiāle (kau ai ki he ngaahi uiuii faka-Siasi). E lava ke tā'ofi e totonu ko 'eni 'i ha fa'ahinga taimi pē. He 'ikai lava ke hiki ha tatau 'o ha nāunau visual 'oku fakaha'āi atu hano fakatāputapui 'i he tafa'aki 'oku hā ai e tokotaha 'oku 'a'ana 'a e fakatāta. 'Oku totonu ke fakatūasila 'a e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e mā'u mafai pulusi ki he Intellectual Property Office, 50 E. North Temple St. Fl. 13, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'i-meili: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada:

July 2018 Vol. 42 No. 7. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address must be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 507.1.5.2). NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

TOE LAHI ANGE 'I HE 'INITANETI

Lau e ngaahi talanoā pea fakahū mai ho'o fakamatalā 'i he liahona.lds.org

Mā'u e ngaahi pōpoaki fakalaumālie 'oku ala vahevahē ('i he lea faka-Pilitāniā, faka-Potukali, mo e faka-Sipeini) 'i he facebook.com/liahona

'Ave 'a e fakamatalā ki he liahona@ldschurch.org

Mā'u ia 'i he store.lds.org
Pe 'alu ki ha senitā tufaki'anga nāunau, fehu'i ki he kau taki 'o e uōiti, pe telefoni ki he 1-800-537-5971 ('lunaiteti Siteiti' mo Kānata)

NGAAHI ATĀ MEI HE GETTY IMAGES

NGAAHI TEFITO 'I HE MAKASINI KO 'ENI

'Oku fakafongā 'i e he ngaahi mata'ifikā 'a e peesi 'uluaki 'o e fakamatalā.

'Aho Sāpaté, 56, 60

Ako folofolā, 48, 50

Anga fakakaume'ā, 68, 70, 75

Fa'ifa'itaki'angā, 40, 41, 70

Faingata'ā, 24, 43

Fakatomalā, 63

Fāmilī, 62, 64, 66, 68

Feilaulau, 44, 64

Fe'inasī'aki, 79

Fiefiā, 4

Hisitōlia 'o e Siasi, 12

Kau paioniā, 24, 30, 44

Laumālie Mā'oni'oni, 20, 68

Loto falala, 10

Lotū, 20, 48, 50, 76

Manava'ofa, 6

Mateaki, 30, 75

Mo'oni, 50

Ngaahi Tempalé, 58, 62,

63, 64, 74

Ngāue fakafaifekau, 18, 70

Ngāue tokoni, 6, 54

Papitaisō, 74

Siosefa Sāmīta, 12

Sisū Kalaisi, 60, 72

Tamai Hēvani, 20, 48

Tohi 'a Molomonā, 12,

36, 80, 80

Tui, 30, 40, 43

Ului, 18, 36, 42, 44

NGAAHI 'ATA 'O E TUÍ

Na'e fā'ele'i ta'ehoko 'a Vikitā, 'i hono māhina tolú. Ko hono olā, na'e lahi hano ngaahi faingata'a'ia fakaesino pea 'ikai lava 'o luelue kae 'oua kuo ta'u fitu. Neongo e ngaahi faingata'a 'oku fehangaangai mo iá, ka ne fili 'a Vikitā ke hoko ko ha tokotaha fiefia. 'Okú ne ma'u e fiefiá 'i he tokoni mo fakahaa'i e 'ofā ki he ní'hi kehé.

TOKOTAHA FAITAA, LESLIE NILSSON

Victor Barbinyagra

Kharkiv, 'Tukuleini

'Oku 'i ai háaku ngaahi palopalema, 'o tatau mo e tokotaha kotoa pē. 'Oku 'ikai ke nau lahi ange pe iiki ange, pea neongo he 'ikai ke tau lava 'o fakalelei peseti 'e 100 kinautolu, ka 'oku ou 'ilo'i 'e lava ke tau matu'uaki 'etau ngaahi palopalemá mo fakalalakaka mo'oni ki mu'a.

Koe'uhí ko e Siasí, 'oku ou 'ilo'i 'e lava ke ke fiefia 'o tatau ai pē pe ko e hā, koe'uhí he ko e palani 'a e 'Otuá ko ha palani ia 'o e fiefiá. 'Oku ou tui ko e fiefiá ko ha mé'a ia 'i loto 'iate kitautolu, kae 'ikai 'i tu'a.

'Oku ma'u 'a e fiefiá mei he ma'u 'o e tuí, falala ki he 'Otuá, mo e mo'ui 'aki e ongoongolelei. 'Oku tokoni 'eni ke tau ma'u ai 'a e loto totonú mo faka'aonga'i 'a e mé'a 'oku tau ma'u ke tau toe lelei ange.

KUMI KE LAHI ANGE

Vakai lahi ange ki he hala fononga 'o e tui 'a Vikitā 'i he liahona.lds.org.

'Alu ki he "Ko e Palani 'o e Fakamo'ui" 'i he lds.org/topics ke 'ilo 'a e founga 'oku tokoni mai ai 'a e palani 'o e fakamo'ui ke tau ma'u ha fiefiá.

Tefito‘i Mo‘oni ‘o e Ngāue Fakaetauhi ALA ATU ‘O TOKONI ‘I HE MANAVA‘OFA

*‘I hoo muimui ki he sipinga manava‘ofa ‘a e Fakamo‘ui, te ke ‘ilo ai
‘oku ke lava ‘o fai ha fakalalakaka ki he mo‘ui ‘a e ni‘ihi kehe.*

Ko e manava‘ofa ko hono ‘ilo‘i ia e mafasia ‘a e ni‘ihi kehe mo ke ma‘u ha holi ke fakama‘ama‘a pe fakafie-malie‘i ia. Ko ha fuakava ke muimui ki he Fakamo‘ui, ko ha fuakava ia ‘o e manava‘ofa ke “fefua‘aki ‘a ho‘omou ngaahi kavenga” (Mosaia 18:8). Ko ha tufakanga ke tokanga‘i e ni‘ihi kehe, ko ha faingamalie ia ke ngāue fakaetauhi ‘o hangē ko ia ne mei fai ‘e he ‘Eiki: ‘o manava‘ofa . . . pea hoko ko [ha fai-kehekehe] (Sute 1:22). Na‘e fekau mai ‘e he ‘Eiki, “Fe‘ofa‘aki mo manava‘ofa ‘a e tangata takitaha ki hono kāinga” (Sākalaia 7:9).

Ko e Manava‘ofa ‘a e Fakamo‘ui

Ko e manava‘ofa ko ha mālohi ia ‘oku ne teke e ngāue fakaetauhi ‘a e Fakamo‘ui (vakai ki he fakamatala he tafa‘aki: “Ko ha Fakamo‘ui Manava‘ofa”). Na‘e tupu mei he‘ene manava‘ofa ki Hono kāinga, ‘a e tā tu‘o lahi ‘ene ala atu ‘o tokoni ki he ni‘ihi ne nau feohi. Na‘a Ne ‘afio‘i e ngaahi fie ma‘u mo e holi ‘a e kakaí, pea na‘a Ne lava

‘o tāpuekina mo ako‘i kinautolu ‘i he ngaahi founa ne mahu‘inga taha kiate kinautolu. Na‘e iku‘anga e holi ‘a e Fakamo‘ui ke hiki hake kinautolu mei hotau mafasia, ‘a e ngāue fisifisimu‘a ko ia ‘o e manava‘ofa: ko ‘Ene Fakalelei ma‘a e ngaahi angahala mo mamahi ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá.

Ko ‘ene malava ko ia ‘o feau e ngaahi fie ma‘u ‘a e kakaí, ko ha me‘a ia ‘e lava ke tau faifeinga ki ai. ‘I he‘etau mo‘ui anga mā‘oni‘oni mo fakafanongo ki he ngaahi ue‘i ‘a e Laumalié, ‘e fakalotoa ai kinautolu ke tau ala atu ‘o tokoni ‘i ha founa ‘oku ‘aonga.

Ko ‘Etau Fuakava ‘o e Manava‘ofa

‘Oku finangalo e Tamai Hēvaní ke manava‘ofa ‘Ene fānaú (vakai, 1 Kolinitō 12:25–27). Ke tau hoko ko ha kau ākonga mo‘oni, kuo pau ke tau fakatupulaki mo fakahaa‘i ha manava‘ofa ki he ni‘ihi kehe, tautefito kiate kinautolu ‘oku faingata‘a‘ia (T&F 52:40).

‘I he‘etau to‘o kiate kinautolu ‘a e huafa ‘o Sisū Kalaisí ‘o fakafou ‘i he‘etau fuakava he

'Oku fakataumua e ngaahi tefitoi mo'oni fakaetauhi ke tokoni
kitautilu ke tau fetauhi'aki—kae 'ikai ke vahevahe pe hono popoki.
'I he'etau 'ilo'i e ni'hi kuo vahe mai ke tau tokoni, 'e ue'i kitautilu 'e he
Laumalie Ma'oni'oni ke tau 'ilo'i e popoki te nau fie ma'u, makehe mei
he'etau tokanga mo e manava'ofa.

papitaisó, 'oku tau fakamo'oni ai 'oku tau loto fiemālie ke manava'ofa. Na'e akonaki 'a Palesiteni Henry B. Eyring, ko e Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'o pehē, 'oku tokoni'i kitautolu 'e he me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ke tau fai ia: "Ko ha mēmipa fuakava koe 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí. . . .

"Ko e 'uhinga ia 'okú ke fie tokoni'i ai ha taha faingata'a'ia ke ne laka ki mu'a neongo ha me'a fakamamahi mo faingata'a. Na'á ke palōmesi ange te ke tokoni ki he 'Eikí ke fakama'ama'a 'enau kavengá mo fakafiemālie'i kinautolu. Na'e foaki atu kiate koe 'a e mālohi ke ke tokoni 'i hono fakama'ama'a e ngaahi kavenga ko íá, 'i he taimi na'á ke ma'u ai e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni."¹

Hangē ko 'ení, na'e tofanga ha fefine 'i Lūsia 'i ha faingata'a fakafāмили na'e 'ikai ai ke ne toe lava 'o 'alu ki he lotú, 'o laka hake 'i he ta'u 'e taha. Na'e tokoni leva ha fefine 'e taha 'i he koló he Sāpate kotoa pē, 'o ne telefoni ki ai 'o fakamatala ange 'a e ngaahi leá, lēsoní, uiui'i ngāue fakafaifekau, fanga ki'i pēpē ne fa'ele'í pea mo ha ngaahi ongoongo kehe pē kau ki he koló. 'I hono fakalelei'i ko ia e palopalema fakafāмили 'a e fefiné, na'á ne kei ongo'i pē 'okú ne kau atu ki he koló tupu mei he telefoni fakauike ange 'a hono kaungāme'á. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALA

1. Henry B. Eyring, "Ko e Fakafiemālie," *Liahona*, Mē 2015, 20.

KO HA FAKAMO'UI MANAVA'OFA

Fakakaukau ke ako ha nī'hi 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení, ke 'ilo'i e founa na'e hanga ai 'e he manava'ofa 'a Sisū Kalaisí, 'o fakalotoa ia ke Ne fakamo'ui, tāpuaki'i mo ako'i e nī'hi ne nau feohí lolotonga 'Ene ngāue fakafaifekau: Mātiu 9:35–38; 14:14; 18:27, 33; 20:30–34; Ma'ake 1:40–42; 5:19; 6:30–42; 9:22; Luke 7:13; 10:33; 15:20.

NAGAHİ FOKOTU‘U ‘E FĀ KI HONO FAKATUPULAKI ‘O E MANAVA‘OFĀ

Neongo ‘oku fa‘a tupulaki ‘etau manava‘ofā hili ha‘atau a‘usia tonu ha ngaahi faingata‘ā, ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi me‘a te tau lava ‘o fai he ‘ahó ni ke fakatupulaki ai e manava‘ofā. Fakakaukau ki ha ngaahi founga ‘e lava ke ke faka‘aonga‘i ai e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘e fā ko ‘ení.

Lotua ia. ‘I ho‘o tautapa ki he Tamai Hēvaní, te Ne fakaava ho lotó, pea te ke “ongoi ha tokanga fakamātoato ki he lelei mo e fiefia ta‘engata ‘a e ni‘ihi kehé” (*Malanga‘aki ‘Eku Ongongolelei* [2004], 142; vakai foki, Molonai 7:48).

1. Lotu

Toutou fai ia. Te ke lava ‘o fakahaa‘i e manava‘ofā ‘i ho‘o fakafanongó mo e loto mahinó. Fokotu‘u koe ‘i honau tūkungá pea ke fakakaukau‘i e ongo te nau ala ma‘ú. Kapau ‘oku fe‘unga mo e tūkungá mo e taimí, te ke lava ‘o talaange te ke tokoni ke toe lahi ange honau mamahí, faingata‘aia mo e mafasiá.

4. Fakakaungāme‘á

MANAVA‘OFĀ

2. Toutou Fakahoko

Hoko ko ha kaume‘a mamea. Fakahaa‘i ange ‘oku faingofua e manava‘ofā ‘o hangē ko ha‘ate fakahaa‘i ha tokanga mo‘oni ki he mo‘ui ‘a e kakaí. Ako ke fakafanongo lelei (vakai, “Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni ‘o e Ngāue Fakaetauhí: Me‘a ‘e Nima ‘Oku Fai ‘e he Kau Fakafanongo Lelei,” *Liahona*, Sune 2018, 6–9). ‘E toe lahi ange ho‘o ‘ofa kiate kinautolú, pea ‘e faingofua ange ai ke ‘ilo‘i e ngaahi founga ke fakahaa‘i ‘aki e ‘ofa ko iá.

3. Ngaahi Ue‘í

Muimui ki he ue‘í. ‘E lava ke fakahaa‘i mai ‘e he ‘Eikí e ngaahi founga ke tau manava‘ofa ai, ka na‘e ‘ikai ke tau fakatokanga‘i. Ko ho‘o ongo‘i pē ‘oku ue‘i koe ‘e he Laumalié ke ke tokoni ki he ni‘ihi kehé, ‘oua te ke momou ke fai ia.

‘ILO‘I KO HAI KOE—MO E TU‘UNGA KUÓ KE ‘I AI MA‘U PEÉ

Fai ‘e Sheri L. Dew

‘Oku fakaho‘ata ‘e he ngaahi fakamatalá ni e mo‘uí ‘a e kau fāfine mo‘uí llo‘o ma‘enu ngaahi pōpoaki, kuo to‘oto‘o mei he tohi *At the Pulpit: 185 Years of Discourses by Latter-day Saint Women* (2017).

Kimu‘i ni mai, na‘e ha‘u hoku fakafotu ta‘u 16 ko Mikení mo hono ongo kaungāme‘á ke nau mohe heni. ‘I he‘emau talanoa he efiāfi ko iá, na‘e fehu‘i mai ‘e hanau taha pe na‘e fēfē ‘ete tupu hake ‘i ha faama ‘i he kuonga ki mu‘á. . . . Na‘á ku talaange kia Mikení mo hono ongo kaungāme‘á “‘i he kuonga mu‘á,” na‘á ku mātu‘aki mā mo ‘ikai ‘aupito ke u loto lahi ‘e taha.

“Na‘e founga fēfē ho‘o ikuna‘i e ongo ko iá?” Ko e fehu‘i ia ‘a Mikení. Na‘á ku meimei fai ha tali nounou ka na‘á ku ki‘i tu‘u ai, ‘i he‘eku ongo‘i na‘e fie fanongo e kau finemui faka‘ofo‘ofa ko ‘ení ki ha me‘a lahi ange. Ko ia ai na‘á ku fakahā kiate kinautolu ko e ‘uhingá na‘e fakalaumālie: Talunga ‘ene kamata ke mahino kiate au ‘a e ongo‘i ‘e he ‘Eikí aú, na‘e kamata māmālie leva ke liliu ‘a ‘eku ongo fekau‘aki mo

aú pea mo ‘eku mo‘uí. Na‘e homo fakavavevave mai leva ‘enua ngaahi fehu‘i: Na‘e founga fēfē ‘eku ‘ilo ki he ongo‘i ‘a e ‘Eikí? Pea ‘e lava fēfē ke nau ‘ilo‘i ‘Ene ongo kiate kinautolú?

Ne mau pōtalanoa ‘i ha ngaahi houa, fakataha mo e folofolá ‘i homau nimá, fekau‘aki mo e founga ke ongo‘i ai e le‘o ‘o e Laumālie, fekau‘aki mo e vēkeveke ‘a e ‘Eikí ke faka‘atā ‘a e ‘ilo ne tauhi malu ‘i loto ‘i hotau laumālie pe ko hai kitautolu mo hotau misioná, mo e faikehekehe liliu-mo‘uí ‘oku hoko ‘i he taimi ‘oku tau ‘ilo aí.

. . . ‘Oku ‘ikai ha me‘a ‘e mahu‘inga ange ki he‘etau lavame‘á mo ‘etau fiefia ‘i hení ka ko e ako ke ongo‘i e le‘o ‘o e Laumālie. Ko e Laumālie ‘okú ne fakahā mai hotau tu‘ungá—‘a ia ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he ko hai kitautolú ka ko e tu‘unga kuo tau ‘i ai ma‘u peé. Pea ‘i he taimi ‘oku tau ‘ilo aí, ‘oku

FEKAU‘AKI MO SISITĀ TIÚ

Na‘e fāele‘i ‘a Seli Lini Tiu ‘i ‘Iulisisi, Kanisesi, USA, ‘i he 1953. Ko e lahi taha ia ‘o e fānau ‘e toko nima, pea ‘i he taimi

na‘e ‘osi ai he kalasi nimá, na‘á ne fakauli ha palau ‘i he faama kēleni fakafāmilí. ‘I he ‘aho Sāpate kotoa pē, na‘e ha‘u ‘ene kui fefine ko Moti Tiú ‘o ‘ave pongipongia ia ki he lotú, ‘a ia na‘e fai ‘i ha holo totongi. Na‘á na tafi atu e ngaahi potupotu‘i sikaletí mo e ngaahi kapa piá ke teuteu‘i e lokí ki he lotú. ‘I he‘ene kau ki ha ki‘i kolo si‘isi‘i na‘e pau ai ke lahi ‘ene malangá mo e faiakó. Na‘á ne hoko ko e toko taha tā piano ‘a e koló ‘i he taimi na‘á ne kei finemui aí peá ne kau ‘i he kau palesitenisí ‘o e Palaimeli ‘o hono koló ‘i he taimi na‘e ta‘u 16 aí.

Na‘á ne ngāue ko ha ‘ētita ‘a e Bookcraft, hili ‘ene ma‘u mata‘itohi ‘i he hisitōliá ‘i he ‘Univēsi Piliikihami ‘longí ‘i he 1978. Na‘á ne kau atu ki he Deseret Book ‘i he 1988, ‘o ne hoko ai ko ha tokoni palesiteni pule ‘i he ta‘u 2000.

Na‘e ta‘u 35 ‘i he taimi na‘á ne kau ai ki he poate lahi ‘a e Kau Fine‘ofá lolotonga e palesiteni ‘a Papulā W. Uinitā. Na‘e ta‘u 43 pē ‘i he taimi na‘á ne hoko ai ko e Tokoni Ua kia Mele ‘Eleni W. Simuti ‘i he Kau Palesitenisí Lahi ‘o e Fine‘ofá ‘i he 1997.

Na‘e poupu‘i ‘e Sisitā Tiu ‘a e kakai fafiné ke mahino kiate kinautolu honau mahu‘ingá ‘i he‘ene malanga na‘e fai ‘i he Konifelenisi ‘a e Kakai Fefiné ‘i BYU ‘i he 2001, ‘a ia ‘oku ‘oatu fakakonga ‘i heni (na‘e fakalelei‘i e fakailongá).

ma'u leva 'e he'etau mo'ui ha taumu'a ma'u'aki faka'ofa'ofa mo'oni 'o 'ikai ai ke tau toe tatau.

. . . 'Oku faka'anaua hotau laumali'e ke tau manatu'i 'a e fo'i mo'oni ko hai kitautolu, he 'oku kaunga 'a e founga 'o 'etau vakai kiate kitautolu, 'etau ongo, ki hotau tu'unga, 'a e me'a kotoa pe'oku tau fa'i. . . 'Oku kaunga ki he anga 'o 'etau mo'ui. Ko ia, 'i he 'aho ni, 'oku ou fakaafe'i koe ke ke fakalaululoto ki ai 'i ha founga fo'ou 'o 'ikai ngata pe ki he ko hai ko'e ka ko e tu'unga ku'o ke 'i ai ma'u pe'e.

. . . 'Oku ke lava nai ke mafakakaukau na'e fakatatali 'e he 'Otu'a 'oku Ne 'afio'i kanokato kitautolu ke tau toki

ha'u he taimi ni, 'i he taimi 'e lahi ange ai 'a e ngaahi faingata'a mo taulofu'u ange e fakafepaki 'o laka ange 'i ha toe taimi? 'I ha taimi te Ne fie ma'u ai 'a e kakai fafine te nau tokoni ke ohi hake mo tatakai ha to'u tangata kuo fili 'i he 'atakai fakalaumalie fakatu'utamaki tah'a? 'Oku lava 'ape ke mafakakaukau na'a Ne fili kitautolu koe'uh'i he na'a Ne 'afio'i te tau ta'e-ilifia 'i hono langa hake 'o Saione?

. . . Faka'e'i'eiki mo ma'ongo'onga. Loto-to'a mo loto'aki. Faivelenga mo ta'e-ilifia. Ko koe ia, pea ko e tu'unga ia ku'o ke 'i ai ma'u pe'e. 'O mahino 'e lava 'e he mo'oni ke liliu ho'o mo'ui, koe'uh'i he 'oku 'omi 'e he 'ilo ko 'eni

ha loto lahi he 'ikai lava ia ke fakatataua 'i ha toe founga.

. . . Ko e taimi 'e mahino ai na'e fili koe mo fakatatali ki he taimi ni, pea 'i he taimi te ke mo'ui 'o fenapasi ai mo e misiona ko ia, te ke fiefia ange 'i ha toe taimi ki mu'a.

. . . Ko e 'Otu'a 'a 'etau Tama'i, pea ko Hono 'Alo pe Taha na'e Fakatupu 'a Kalaisi. 'Ofa ke tau fiefia ke toe tu'u 'ali'aliaki ma'a e Fakamo'ui pea ngae loto to'a mo 'osikavelenga 'i He'ene ngoue vain'e. Pea 'ofa ke tau ta'e-ilifia 'i hono langa hake 'a e Saione 'a hotau 'Otu'a—koe'uh'i he 'oku tau 'ilo'i ko hai kitautolu mo e tu'unga kuo tau 'i ai ma'u pe'e. ■

VAHE 5

Kuo Mole Kotoa

Ko e vahe 5 'eni 'o e hisitōlia fakamatala volūme fō'ou 'e fā 'o e Siasī 'oku ui ko e Kau Mā'oni'oni: Ko e Talanoa 'o e Siasī 'o Sisū Kalaisi 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī. 'E lava ke ma'u e tatau 'o e tohi kuo paaki 'i ha ngaahi lea fakafonua 'e 14, 'i he konga Hisitōlia 'o e Siasī 'i he Gospel Library app, mo 'initaneti 'i he kaumaonioni.lds.org. 'E toki pulusi atu e 'ū vahe hokó 'i he 'ū makasini ka hokó kae 'oua leva ke tuku atu 'a e volūme 1 'amui ange 'i he ta'ū ni. 'E ma'u e 'ū vahe ko iá 'i ha ngaahi lea fakafonua 'e 47 'i he Gospel Library app mo e kaumaonioni.lds.org.

Hili hono 'omi 'e Siosefa ki 'api e 'ū lau'i peletí, na'e feinga e kau kumi makakoloá 'i ha ngaahi uike lahi ke kaiha'asi ia. Ke malu'i e lekōtí, na'e pau ke ne 'unuaki'i holo 'a e 'ū lau'i peletí 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe, pea fufuu'i kinautolu 'i he lalo tofunangá, lalo fale-ngāue 'ene tamaí pea mo e loto kēlení. Na'e 'ikai teitei lava ke ne matavalea.

Na'e fa'a afe atu hono kaungā'api fie'iló 'i honau 'apí 'o kole fakamātoato ange ke ne faka'ali'ali ange 'a e lekōtí. Na'e fakafisinga'i ma'u pē ia 'e Siosefa, 'o a'u ki he taimi na'e talaange ai 'e ha taha ke ne totongi iá. Na'á ne faka-papau'i te ne tokanga'i e 'ū lau'i peletí, 'o ne falala ki he tala'ofa 'a e 'Eikí kapau te ne fai e me'a kotoa te ne lavá, 'e malu'i kinautolu.¹

Na'e hanga 'e he ngaahi fa'a fakahoha'a ko 'ení 'o ta'ofi ia mei he'ene vakavakai'i lelei 'a e 'ū lau'i peletí mo 'ilo lahi ange ki he 'Ulimí mo e Tumemí. Na'á ne 'ilo'i na'e totonu ke tokoni ange 'a e me'a fakatonuleá ki he'ene liliu 'a e 'ū lau'i peletí, ka kuo te'eki ai ke ne faka'aonga'i ha ongo maka kikite ke lau 'aki ha lea fakakuongamu'a. Na'á ne vekeveke ke kamata e ngāué, ka na'e 'ikai mahino kiate ia e founga hono fai iá.²

'I hono ako 'e Siosefa e 'ū lau'i peletí, na'e 'i ai ha tangata ma'u 'api ne toka'i 'i Palemaila ko Māteni Hālisi, na'e mahu'inga'ia he'ene ngāué. Na'e mei hangē pē ta'u motu'a 'o Māteni Hālisi ko e tamai 'a Siosefá pea na'á ne

fa'a totongi 'a Siosefa ke tokoni ange 'i hono 'apí. Na'e fanongo 'a Māteni 'o fekau'aki mo e 'ū lau'i peleti koulá, ka na'e 'ikai ke ne fakakaukau ki ai, ka ne ta'e 'oua hono fakaafe'i ia 'e he fa'ē 'a Siosefá ke talanoa mo 'ene tama tangatá.³

Na'e kei 'alu 'a Siosefa 'o ngāue 'i he taimi na'e afe atu ai 'a Māteni ki honau 'apí, ko ia na'á ne faka'eke'eke 'a 'Ema mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí 'o fekau'aki mo e 'ū lau'i peletí. 'I he a'u mai 'a Siosefa ki 'apí, na'e puke 'e Māteni hono umá 'o fai ange ha ngaahi fehu'i fakaikiiki. Na'e fakamatala ange 'a Siosefa 'o kau ki he 'ū lau'i peleti koulá mo e fakahinohino 'a Molonai ke liliu mo pulusi e ngaahi tohi 'oku 'asi aí.

Na'e talaange 'e Māteni, "Kapau ko e ngāue ia 'a e tēvoló, he 'ikai ke u teitei fie kau ki ai." Ka 'o kapau ko e ngāue 'a e 'Eikí, na'á ne fietokoni ai ki hono talaki ia 'e Siosefa ki he māmaní.

Na'e tuku 'e Siosefa ke hiki'i hake pē 'e Māteni e 'ū lau'i peletí 'i he puha loká. Na'e lava ke ne tala na'e 'i ai ha me'a mamafa ai, ka na'e 'ikai tui ia ko e 'ū lau'i peleti koulá. Na'á ne talaange kia Siosefa, "Kuo pau ke 'oua na'á ke tukuaki'i au ko e 'ikai ke u tui ki ho'o leá."

'I he a'u 'a Māteni ki 'api hili e tu'upoó, na'á ne faka-'ete'ete ki hono loki mohé 'o lotu, mo ne palōmesi ki he 'Otuá te ne foaki 'ene me'a kotoa pē kapau te ne lava 'o 'ilo'i na'e fakalangi e ngāue ne fai 'e Siosefá.

Lolotonga e lotu 'a Māteni, na'á ne ongo'i e lea ange ha kihii le'o sī'i ki hono laumālié. Na'á ne 'ilo'i ai ko e 'ū lau'i peletí mei he 'Otuá—pea na'á ne 'ilo'i kuo pau ke ne tokoni kia Siosefa'i hono vahevahe atu e pōpoaki.⁴

'I he konga kimui 'o e ta'u 1827, ne 'ilo ai 'e 'Ema kuó ne feitama ko ia na'á ne faitohi ki he'ene ongomātuá. Kuo mei lava e ta'u 'e taha 'ene mali mo Siosefá pea na'e kei loto

mamahi pē 'ene ongomātu'á. Ka na'e loto 'a e ongomātu'a Heilí ke foki ange 'a e ongomātu'a kei talavou'ú ni ki Hāmoni ke fā'ele pē 'a 'Ema 'o ofi ki hono fāmilí.

Neongo na'e mavahe ai 'a Siosefa mei he'ene ongomātu'á mo e ngaahi tokouá mo e tuofāfiné, ka na'á ne vėkeveke pē ke 'alu. Na'e kei feinga 'a e kakai 'i Niu 'Ioké ke kaiha'asi e 'ū lau'i peletí, pea 'e ma'u mei he hiki ki ha feitu'u fo'ou, ha nonga mo e nofo lilo ko ia na'á ne fie ma'u ke fai 'aki e ngāue 'a e 'Eikí. Me'apangó, he na'e 'i ai hono mo'ua pea 'ikai ha'ane pa'anga ke fai 'aki e hikí.⁵

Na'e 'alu 'a Siosefa ki kolo ke totongi ha ni'ihi 'o hono ngaahi mo'ua, mo 'amanaki 'e fakalelei'i ai 'ene tu'unga fakapa'angá. Lolotonga ha'ane 'i falekoloa 'o totongi mo'ua, na'e ha'u 'a Māteni Hālisi kiate ia. Na'á ne pehē ange, "Misa Sāmita ko e pa'anga ē nimangofulu. 'Oku ou foaki atu ia ke fai 'aki e ngāue 'a e 'Eikí."

Na'e taililí 'a Siosefa ke tali 'a e pa'angá pea na'á ne palōmesi ange te ne totongi fakafoki ia, ka na'e talaange 'e Māteni ke 'oua 'e tokanga ia ki ai. Ko e pa'angá ia ko ha me'a'ofa, pea na'á ne ui ki he tokotaha kotoa he lokí ke nau fakamo'oni kuó ne foaki ta'etotongi ange ia.⁶

'I kai fuoloa mei aí, na'e totongi 'e Siosefa hono ngaahi mo'ua peá ne fakahekeheka leva 'ene salioté. Na'á ne mavahe leva mo 'Ema ki Hāmoni mo e 'ū lau'i peleti koulá kuo fūfuu'i 'i ha talamu piini.⁷

Na'e a'u e ongomātu'á ni ki he fu'u 'api 'o e fāmilí Heilí, 'i ha uike 'e taha mei ai.⁸ Ne 'ikai fuoloa, kuo tu'utu'uni 'e he tamai 'a 'Emá ke 'oange e 'ū lau'i peleti koulá ke ne sio ai, ka na'e talaange 'e Siosefa ko e puha pē 'oku loka'i aí, te ne lava 'o 'oange ke sio ai. Na'e 'ita 'a 'Aisake 'o ne to'o hake e puha loká 'o ne ongo'i hono mamafá, ka na'e kei ta'etui pē. Na'á ne talaange he 'ikai lava 'e Siosefa 'o tauhi ia 'i fale kae 'oua ke ne fakahā ange 'a e me'a 'oku 'i lotó.⁹

He 'ikai faingofua e ngāue liliu leá ko e 'i ai e tamai 'a 'Emá, ka na'e feinga pē 'a Siosefa ke fai hono lelei tahá. Na'e tokoni 'a 'Ema kiate ia, pea na'á ne hiki tatau ha konga lahi 'o e ngaahi mata'itohi ngalikehé, mei he 'ū lau'i peletí ki ha pepa.¹⁰ Pea na'á ne feinga leva 'i ha ngaahi uike si'i ke liliu kinautolu 'aki e 'Ulimí mo e Tumemí. Na'e fie ma'u ia ke ne fai ha ngāue lahi ange mei he fakasio pē ki he ongo me'a fakatonuleá. Na'e pau ke ne loto fakatōkilalo mo fakahā 'ene tuí 'i he'ene ako e 'ū mata'itohí.¹¹

Hili ha ngaahi māhina si'i mei ai, na'e ha'u 'a Māteni ki Hāmoni. Na'á ne talaange na'á ne ongo'i kuo ui ia 'e he 'Eikí ke fononga mama'o ki Niu 'Ioke Siti 'o talanoa mo ha kau mataotao he ngaahi lea fakakuongamu'á. Na'á ne 'amanakí te nau lava 'o liliu e 'ū mata'itohí.¹²

Na'e hiki tatau 'e Siosefa mo ha toe 'ū ngaahi mata'itohi mei he 'ū lau'i peletí, tohi'i mo 'ene liliú, peá ne 'oange 'a e la'ipepá kia Māteni. Na'á na tatali ai kae fononga fakahahake hona kaungāme'á ke talanoa mo ha kau poto 'iloa.¹³

'I he a'u ki ai 'a Māteni ki Niu 'Ioke Sití, na'á ne 'alu 'o sio kia Sālesi 'Anitoni, ko ha palōfesa he lea faka-Latiná mo e faka-Kalisí, 'i he 'Univēsi Kolomupíá. Na'e kei talavou 'a Palōfesa 'Anitoni—fakafuofua nai na'á ne si'i 'aki ha ta'u 'e hongofulu mā nima 'ia Māteni—pea na'e 'iloa ia ko 'ene pulusi ha tohi 'enisaikolopitia manakoa 'i he anga fakafonua faka-Kalisí mo e faka-Lomá. Na'á ne toki kamata tātānaki pē ha ngaahi talanoa fekau'aki mo e kau 'Initia 'Ameliká.¹⁴

Ko 'Anitoni, ko ha tangata poto mo loto ma'u na'e fehi'a ke fakahoha'asi ia, ka na'á ne talitali lelei 'a Māteni peá ne vakavakai'i lelei e 'ū mata'itohí mo e liliu lea na'e fai 'e Sioséfá.¹⁵ Neongo na'e 'ikai 'ilo e palōfesa ki he lea faka-'Isipité, ka kuó ne lau ha ngaahi fakatotolo na'e fai fekau'aki mo e lea fakafonua pea na'á ne 'ilo hono fōtungá. 'I he'ene sio ki he ngaahi mata'itohí, na'á ne 'ilo na'e faitatau mo e lea faka-'Isipité pea na'á ne talaange kia Māteni na'e tonu 'a e liliú.

Na'e faka'alí'ali ange 'e Māteni ha toe 'ū mata'itohi, pea na'e sivi'i ia 'e 'Anitoni. Na'á ne talaange 'oku 'i he ngaahi mata'itohí ha ngaahi lea lahi fakakuongamu'á pea na'á ne 'oange kia Māteni ha tohi fakamo'oni ke fakamo'oni 'aki hono mo'oní. Na'á ne fokotu'u ange ke ne faka'alí'ali 'a e 'ū mata'itohí ki ha tangata poto 'e taha ko Samuela Mitiseli, na'e faiako kimu'a 'i Kolomupia.¹⁶

Na'e talaange 'e 'Anitoni, "Ko e tangata poto ia 'i he ngaahi lea fakakuongamu'á pea 'oku ou tui pau te ne fakapapu'i atu."¹⁷

Na'e fa'o 'e Māteni 'a e tohi fakamo'oní 'i hono kató, ka 'i he 'amanaki pē ke ne mavahé, na'e toe ui atu 'a 'Anitoni ke foki ange. Na'á ne fie 'ilo pe na'e ma'u fēfē 'e Siosefa 'a e 'ū lau'i peleti koulá.

Na'e talaange 'e Māteni, "Na'e fakahā'i ange ki ai 'e ha 'āngelo 'a e 'Otuá." Na'á ne fakamo'oni 'e hanga 'e hono liliu 'o e 'ū lau'i peletí 'o liliu 'a e māmaní pea fakahaofi ia

mei hano faka'auha. Pea ko 'eni kuó ne ma'u ha fakamo'oni 'oku mo'oni ia, te ne fakatau atu leva hono fāmá 'o foaki e pa'angá ke pulusi'aki 'a e liliú.

Na'e talaange 'e 'Anitoni, "Omi ke u sio ki he tohi fakamo'oní."

Na'e ala hifo 'a Māteni ki hono kató 'o to'o hake ki ai. Na'e haehae ia 'e 'Anitoni peá ne talaange 'oku 'ikai ha me'a ko e tauhi mai 'a e kau 'āngeló. Kapau na'e lotó 'a Siosefa ke liliu 'a e 'ū lau'i peletí, te ne lava 'o 'omi ia ki Kolomupia ke liliu 'e ha taha poto.

Na'e fakamatala'i ange 'e Māteni na'e kei fakama'u ha konga ia 'o e 'ū lau'i peletí pea na'e 'ikai ngofua ke faka'ali-ali ia 'e Siosefa ki ha taha.

Na'e talaange 'e 'Anitoni, "He 'ikai lava ke u lau ha tohi kuo fakama'u." Na'á ne fakatokanga kia Māteni mahalo na'e kākāa'i ia 'e Siosefa. Na'á ne talaange, "Tokanga telia 'a e kakai kākāa'."18

Na'e mavahe 'a Māteni meia Palōfesa 'Anitoni 'o ne 'a'ahi kia Samuela Mitiseli. Na'á ne talitali lelei 'a Māteni, fakafanongo ki he'ene talanoá peá ne vakai'i e ngaahi mata'itohi mo e liliú. Na'e 'ikai mahino ia ki ai, ka na'á ne talaange na'a nau fakamanatu ange 'a e ngaahi "mata'itohi fakatātā" faka-'Isipité [Egyptian hieroglyphics], pea ko e ngaahi mata'itohi ia 'o ha pule'anga kuo 'auha.19

Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo mavahe 'a Māteni mei he koló 'o foki ki Hāmoni, kuó ne tui lahi ange na'e ma'u 'e Siosefa e 'ū lau'i peleti koulá pea mo e mālohi ke liliu kinautolú. Na'á ne fakamatala kia Siosefa 'o kau ki he ongo faka'eke'eke na'e fai mo e ongo palōfesa pea fakapoto ange kapau he 'ikai lava 'e he kau tangata ako lelei taha 'o 'Ameliká 'o liliu e tohi, kuo pau ke fai ia 'e Siosefa.

I he ongo'i taulófu'u 'a Siosefa 'i he fatongia, na'á ne tali ange, "He 'ikai ke u lava, he na'e 'ikai ke u ako." Ka na'á ne 'ilo'i kuo teuteu 'e he 'Eikí 'a e ongo me'a fakatonuleá ke ne lava ai 'o liliu 'a e 'ū lau'i peletí.20

Na'e tui pehē foki mo Māteni. Na'á ne palani ke foki ki Palemaila, fokotu'utu'u lelei 'ene pisinisí pea toe foki mai he vave tahá ke hoko ko e sikalaipse 'a Siosefá.21

I 'Epeleli 1828, na'e nofo ai 'a 'Ema mo Siosefa 'i ha 'api he ve'e Vaitafe Sesikuehaná, ofi pē ki he ongomātu'a 'a 'Emá.22 I he lahi ko ia hono keté he'ene feitamá, na'á ne fa'a hoko ai ko e sikalaipse 'a Siosefá hili 'ene kamata

liliu e lekōtí. I ha 'aho 'e taha, lolotonga e liliu lea 'a Siosefá, fokifā pē kuo kamata ke tea hono fofongá. Na'á ne fehu'i ange, "Ema na'e 'i ai ha 'ā na'á ne takatakai'i 'a Selusalema?"

Na'e tali ange 'e 'Ema, "Io," 'i he'ene manatu ki hono fakamatala'i ia 'e he Tohi Tapú.

Na'e toki ongo'i fiemālie 'a Siosefa 'o pehē ange, "Oiaue, ne u manavasi'i telia na'a kuo kākāa'i au."23

Na'e ofo 'a 'Ema 'i he 'ikai ke hanga 'e he si'i e 'ilo hono husepānití ki he hisitōliá mo e folofolá 'o uesia e ngāue liliu leá. Na'e 'ikai mei lava 'a Siosefa ia 'o fai ha tohi mahino mo lelei. Ka na'e laulau houa 'ene tangutu hono tafa'akí, ka ne tala-kae-tohi 'a e lekōtí ta'e tokoni ki ai ha fa'ahinga tohi pe pepa. Na'e 'ilo 'e 'Ema ko e 'Otuá pē 'oku Ne lava 'o ue'i fakalaumālie 'a Siosefa ke ne liliu lea, 'o hangē ko ia na'e hokó.24

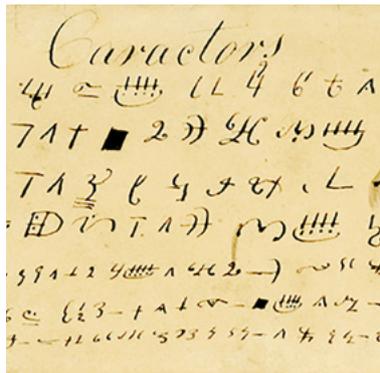
Ne toe foki ange 'a Māteni mei Palemaila peá ne hoko atu 'e ia e ngāue fakasikalaipé, kae mālōlō 'a 'Ema kimu'a pea si'i fā'elē.25 Ka na'e 'ikai faingofua e mālōlō. Na'e vili e uaifi 'o Māteni ko Lusi, ke na omi ki Hāmoni, pea ko ha ongomātu'a anga mālohi 'a e ongomātu'a Hālisí.26 Na'e hu'uhu'u 'a Lusi he lotó 'a Māteni ke tokoni'i fakapa'anga 'a Siosefá pea na'á ne 'ita he'ene 'alu toko taha kae 'ikai ke na ō ki Niu 'Toke Sití. I hono talaange 'e Māteni 'e 'alu ki Hāmoni ke tokoni ki he liliú, na'e tu'u hake mo ia 'o 'alu, ko 'ene fakapapa-u'i te ne sio he 'ū lau'i peletí.

Na'e 'ikai sai e fanongo 'a Lusí, pea ko e taimi na'e 'ikai mahino ai kiate ia

e lea 'a e kakai, na'á ne fa'a pehē 'e ia na'e fakaanga'i ia 'e he kakai. Na'e 'ikai foki ha'ane ongo'i 'e ia e molumalu ha me'a. Hili e fakafisi 'a Siosefa ke faka'ali'ali ange ki ai e 'ū lau'i peletí, na'e kamata ke ne kumi holo ia he falé, hakule e 'ū puha fa'o'anga me'a 'a e fāmilí, 'ū kōpaté mo e 'ū puhá. Na'e 'ikai fuoloa kuo 'ikai ha toe fili 'a Siosefa ka ke fūfu'u'i e 'ū lau'i peletí he lotó vaó.27

Na'e mavahe leva 'a Lusi ia mei he 'apí 'o nofo ha kaungā'apí. Na'e toe ma'u pē 'e 'Ema 'ene 'ū puhá mo e kōpaté, ka kuo fakamatala 'eni 'e Lusi ia ki he ngaahi kaungā'apí na'e feinga 'a Siosefá ke ma'u e pa'anga 'a Māteni. Hili ha ngaahi uike 'ene fakatupu palopalemá, na'e foki leva 'a Lusi ki Palemaila.

I he fakafoki mai e melinó, na'e vave leva e liliu 'a Siosefa mo Māteni. Na'e faka'au ke anga 'a Siosefa ki hono fatongia fakalangi ko e tangata kikite mo e tangata ma'u

Ko e faitatau 'o e ngaahi mata'i tohi mei he 'ū lau'i peletí 'o e Tohi 'a Molomoná.

fakahaá. I he'ene faka'aonga'i e me'a fakatonuleá pe fo'i maka kikite 'e tahá, na'e lava ai ke ne liliu 'a e 'u lau'i peletí 'i mu'a 'iate ia pe 'i hono kofukofu 'aki e konga tupenu lineni 'a 'Emá he funga tēpilé.²⁸

I he kotoa 'o 'Epeleli, Mē mo e konga kimu'a 'o Suné, na'e fakafanongo ai 'a 'Ema ki he le'o 'o Siosefá 'i he'ene tala-kae-tohi 'a e lekōtí.²⁹ Na'á ne lea māmālie mo mahino, pea fa'a ki'i longo ke tatali kia Māteni ke ne pehē ange, "kuo tohi," hili ia 'ene a'u mai ki he me'a ne ngata ai e lea 'a Siosefá.³⁰ Na'á na taufetongi pē mo 'Ema he hoko ko ha sikalaipé pea na'á ne ofo he hili ko ia ha ngaahi fakahoha'a pe mālōlō, na'e hoko atu ma'u pē 'a Siosefa ia mei he me'a na'e ngata aí, ta'e toe talaange.³¹

Ne vave pē taimi ke fā'ele'i ai e pēpē 'a 'Emá. Kuo faka'au ke lahi fokotu'unga 'o e 'u lau'i peesi ne 'osi liliú, pea na'e tui 'a Māteni kapau te ne 'oange ke lau 'e hono uaiifí 'a e liliú, te ne 'ilo ai hono mahu'ingá pea 'e ta'ofi ai 'ene fakahoha'asi 'ena ngāuē.³² Na'á ne faka'amu foki 'e fiefia 'a Lusi he founda kuo fakamoleki ki ai hono taimí mo e pa'angá, 'o tokoni ke tuku mai e folofola 'a e 'Otuá.

I ha 'aho 'e taha, na'e kole ai 'e Māteni kia Siosefa ha ngofua ke ne 'ave 'a e 'u lau'ipēsí ki Palemaila 'i ha ngaahi uike si'i pē.³³ I hono manatu'i 'e Siosefa e tō'onga 'a Lusi Hālisi he'ene 'a'ahi ange ki honau 'apí, na'e tokanga 'a Siosefa ki he fo'i fakakaukau ko iá. Ka na'á ne loto ke fakafiemālie'i 'a Māteni ko 'ene tui kiate ia, 'i ha taimi na'e tokolahi ha kakai ne nau ongo'i veiveiua ki he'ene leá.³⁴

Na'e 'ikai fakapapau'i 'e Siosefa e me'a ke faí, ko ia na'á ne lotu ai ke ma'u ha fakahinohino pea na'e talaange 'e he 'Eikí ke 'oua na'á ne tuku ke 'ave 'e Māteni 'a e 'u lau'i pēsí.³⁵ Ka na'e fakapapau'i 'e Māteni 'e hoko ha liliu 'i he'ene faka'alí'aliange ia ki hono uaiifí, ko ia na'á ne kole fakamamate ai kia Siosefa ke ne toe fehu'i pē. Na'e fai ia 'e Siosefa ka na'e tatau pē 'a e talí. Ka na'e toe kole ange 'e Māteni ko hono tu'o tolú ke ne toe kole pē, pea na'e fakangofua ai 'e he 'Otuá he taimi ko iá ke fai e me'a ne na loto ki aí.

Na'e talaange 'e Siosefa kia Māteni te ne lava 'o 'ave 'a e 'u lau'i pēsí 'i ha uike 'e ua, kapau te ne fuakava ke loka'i ia pea toki fakaha'i ange pē ki ha kau mēmipa pau 'o e fāmilí. Na'e palōmesi ange 'a Māteni peá ne foki leva ki Palemaila mo e 'u lau'i peesi kuo tohí.³⁶

Hili e mavahe 'a Māteni, na'e hā mai 'a Molonai kia Siosefa 'o 'ave 'a e me'a fakatonuleá mei ai.³⁷

I he 'aho hoko hili e mavahe 'a Māteni, na'e kātekina ai 'e 'Ema ha langā fuoloa mo mamahi peá ne fā'ele ko ha ki'i tamasi'i. Na'e sino vaivai mo mahamahaki e pēpeé pea 'ikai mo'ui fuoloa. Na'e fu'u ongosia fau 'a 'Ema mo loto mamahi, pea hangē ia ka mate foki mo iá. Na'e tokanga'i lelei ia 'e Siosefa, pea 'ikai teitei mavahe fuoloa mei hono tafa'akí.³⁸

Hili ha uike 'e ua, ne kamata ke ake mai e mo'ui 'a 'Emá pea toe foki 'ene fakakaukau' kia Māteni mo e 'u lau'i peesi kuo liliú. Na'á ne talaange kia Siosefa, "Oku 'ikai ke u fiemālie, pea he 'ikai ke u lava 'o mālōlō mo fiemālie kae 'oua ke u 'ilo'i pe ko e hā e me'a 'a Misa Hālisi 'oku fai 'aki iá."

Na'á ne tapou kia Siosefa ke ne kumi 'a Māteni, ka na'e 'ikai loto 'a Siosefa ke mavahe meiate ia. Na'á ne talaange, "Kole ki he'eku fa'eé ke ha'u ke ma nofo ka ke 'alu."³⁹

Na'e heka saliotē leva 'a Siosefa 'o fononga fakatokelau.

Na'e si'i ha'ane kai pe mohe lototonga e fonongá ko e manavasi'i kuó ne fakatupu houhau ki he 'Eikí he 'ikai ke ne fanongo ki He'ene folofola mai ke 'oua na'a tuku ke 'alu 'a Māteni mo e 'u lau'i peesi kuo liliú.⁴⁰

Na'e hopo 'a e la'aá he'ene a'u atu ki he 'api 'ene ongomātu'á 'i Manisesitaá. Na'e teuteu'i 'e he fāmilí Sāmitá e kai pongi-pongi pea nau fakaafe'i mai 'a Māteni ke nau ma'ume'atokoni fakataha. I he hoko 'a e valú, kuo maa e me'akai he tēpilé ka na'e te'eki ai pē ke 'alu ange 'a Māteni ia. Na'e kamata ke hoha'a 'a Siosefa mo e fāmilí 'i he'enu tatali ki aí.

Faifai, hili ha houa 'e fā pe lahi ange mei ai, na'e 'asi ange 'a Māteni mei he mama'ó, 'o ne lue māmālie ange ki fale, mo sio fakamama'u pē ki he kekelelé.⁴¹ Na'á ne tu'u he matapā 'o e 'aá, tangutu he funga 'aá pea fusi'i hifo hono tataá ke fakapuliki 'aki hono matá. Na'á ne toki hū mai ki fale 'o tangutu hifo ke kai fakalongolongo pē.

Na'e siofi 'e he fāmilí hono to'o hake 'e Māteni 'a e huhú mo e helé, hangē ha'ane teuteu ke kaí, peá ne toe lí hifo ia ki lalo. Na'á ne tangi, "Kuó u fakamoleki hoku laumālie!" mo puke pē hono 'ulu 'i hono ongo nimá. "Kuó u fakamoleki hoku laumālie."

Na'e puna ki 'olunga 'a Siosefa. "Māteni, kuó ke fakamoleki e 'u lau'i peesi kuo liliú?"

"Io," ko Māteni ange ia. "Kuo mole ia pea 'oku 'ikai ke u 'ilo pe 'oku 'i fē."

Na'e to'e hake 'a Siosefa, "Oiaue 'e hoku 'Otua, 'e hoku 'Otua," mo kuku pē hono ongo nimá. "Kuo mole kotoa!"

Ko e 'api 'o Siosefa mo 'Ema Sāmitá 'i Hāmoni, Penisilivēniá.

Na'á ne fefokifoki'aki pē he lokí. Na'e 'ikai ke ne 'ilo e me'a ke faí. Na'á ne talaange kia Māteni, "Toe foki. Toe 'alu 'o kumi."

Na'e tangi 'a Māteni, "Kuo iku-launoa kotoa. Kuó u kumi he potu kotoa pē 'i he falé. Kuó u hae 'a e 'ū mohengá mo e 'ū piló, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ia."

"Te u foki koā ki hoku uaifí mo ha fa'ahinga talanoa peheni?" Na'e manavasí 'a Siosefa na'a mate 'a 'Ema he ongoongo ko 'ení. "Te u 'alu fēfē ki he 'Eikí?"

Na'e feinga 'ene fa'eé ke fakafiemālie'i ia. Na'á ne tala-ange, mahalo na'a fakamolemole'i ia 'e he 'Eikí kapau te ne fakatomala 'i he lotu fakatōkilalo. Ka kuo tangi halotulotu 'a Siosefa ia, mo 'ita lahi he 'ikai ke ne talangofua ki he 'Eikí he 'uluaki taimí pē. Na'e 'ikai toe fie kai ia he toenga 'o e 'ahó. Na'á ne mohe ai he pō ko iá peá ne foki he pongipongi hokó ki Hāmoni.⁴²

Na'e mamahi e lotu 'o Lusí he'ene mamata ki he'ene fokí. Hangē ko e me'a kotoa pē ne 'amanaki ki ai honau fāmili—'a e me'a kotoa pē kuo ma'u ai 'enau fiefiá he ngaahi ta'u si'i ne toki 'osí—kuo pulia ia 'i ha ki'i lau momeniti pē.⁴³ ■

'E ma'u atu ha lisi kakato 'o e ngaahi ma'úanga tokoní 'i he Lea faka-Pilitāniá 'i he saints.lds.org.

'Oku 'uhinga e fo'i lea Tefitó 'i he ngaahi fakamatalá ki ha ngaahi fakamatala lahi ange 'i he 'initaneti 'i he kaumaonioni.lds.org.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Siosefa Sāmīta—Hisitōlia 1:59; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8, 'i he *JSP*, H1:236–38 (draft 2); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [1]–[2]; Knight, Reminiscences, 3.
2. Knight, Reminiscences, 3–4; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [1]–[3]; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 1, 'i he *JSP*, H1:11.
3. "Mormonism—No. II," *Tiffany's Monthly*, Aug. 1859, 167–68; Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [3]–[4]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8, 'i he *JSP*, H1:238 (draft 2). **Tefitó:** Kau Fakamo'oni 'o e Tohi 'a Molomoná
4. "Mormonism—No. II," *Tiffany's Monthly*, Aug. 1859, 168–70.
5. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 8–9, 'i he *JSP*, H1:238 (draft 2); Knight, Reminiscences, 3; "Mormonism—No. II," *Tiffany's Monthly*, Aug. 1859, 170.
6. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [6]; Lucy Mack Smith, History, 1845, 121.
7. "Mormonism—No. II," *Tiffany's Monthly*, Aug. 1859, 170.
8. "Mormonism—No. II," *Tiffany's Monthly*, Aug. 1859, 170; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:240 (draft 2).
9. Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, 'i he "Mormonism," *Susquehanna Register, and Northern Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1].
10. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:240 (draft 2); Knight, Reminiscences, 3.
11. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [3]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:240 (draft 2); "Letter from Elder W. H. Kelley," *Saints' Herald*, Mar. 1, 1882, 68; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:7–8 (Revelation, Apr. 1829–D, 'i he josephsmithpapers.org).
12. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, 'i he *JSP*, H1:15; Knight, Reminiscences, 3. **Tefitó:** Liliu 'o e Tohi 'a Molomoná
13. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:238–40 (draft 2); Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, 'i he *JSP*, H1:15.
14. MacKay, "Git Them Translated," 98–100.
15. Bennett, "Read This I Pray Thee," 192.
16. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:240 (draft 2); Bennett, Journal, Aug. 8, 1831, 'i he Arrington, "James Gordon Bennett's 1831 Report on 'The Mormons,'" 355.
17. [James Gordon Bennett], "Mormon Religion—Clerical Ambition—Western New York—the Mormons Gone to Ohio," *Morning Courier and New-York Enquirer*, Sept. 1, 1831, [2].
18. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:240–42 (draft 2); Jennings, "Charles Anthon," 171–87; Bennett, "Read This I Pray Thee," 178–216.
19. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Bennett, Journal, Aug. 8, 1831, 'i he Arrington, "James Gordon Bennett's 1831 Report on 'The Mormons,'" 355; Knight, Reminiscences, 4. **Topic:** Martin Harris's Consultations with Scholars
20. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, 'i he *JSP*, H1:15; Isa 29:11–12; 2 Nifai 27:15–19.
21. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [8]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244; Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90.
22. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, 'i he "Mormonism," *Susquehanna Register, and Northern Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1]; Agreement with Isaac Hale, Apr. 6, 1829, 'i he *JSP*, D1:28–34.
23. Briggs, "A Visit to Nauvoo in 1856," 454; vakai voki, Edmund C. Briggs to Joseph Smith, June 4, 1884, *Saints' Herald*, June 21, 1884, 396.
24. Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90; Briggs, "A Visit to Nauvoo in 1856," 454.
25. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Isaac Hale, Affidavit, Mar. 20, 1834, 'i he "Mormonism," *Susquehanna Register, and Northern Pennsylvanian*, May 1, 1834, [1].
26. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [8].
27. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [3]–[5], [8]–[9].
28. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [9]–[10]; Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90.
29. 'I ha fakamatala mahu'inga 'a 'Ema Sāmīta, na'á ne manatu 'o pehē na' ngāue he loki tatau mo Siosefa mo 'Ōliva Kautele lolotonga 'ena fakakakato e liliú 'i he 1829, pea mahalo na'e 'i ai foki mo ia 'i he ngāue liliu 'a Siosefa mo Māteni he 1828. (Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 290.)
30. William Pilkington, Affidavit, Cache County, UT, Apr. 3, 1934, 'i he William Pilkington, Autobiography and Statements, Church History Library; "One of the Three Witnesses," *Deseret News*, Dec. 28, 1881, 10.
31. Briggs, "A Visit to Nauvoo in 1856," 454; Joseph Smith III, "Last Testimony of Sister Emma," *Saints' Herald*, Oct. 1, 1879, 289–90.
32. Vakai, Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [10]; Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244; Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, 'i he *JSP*, H1:15; Knight, Reminiscences, 5; mo e Historical Introduction to Preface to the Book of Mormon, circa Aug. 1829, 'i he *JSP*, D1:92–93.
33. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9, 'i he *JSP*, H1:244 (draft 2); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [10].
34. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 6, [10]–[11]; book 7, [1].
35. Joseph Smith History, circa Summer 1832, 5, 'i he *JSP*, H1:15.
36. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9–10, 'i he *JSP*, H1:244–46 (draft 2); Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [1]; Knight, Reminiscences, 5.
37. Joseph Smith History, 1838–56, volume A-1, 9–10, 'i he *JSP*, H1:244–46 (draft 2).
38. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [1]–[2]. **Tefitó:** Fāmili 'o Siosefa mo 'Ema Heili Sāmīta
39. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [1]–[2].
40. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [2]–[4].
41. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [5].
42. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [5]–[7]. **Tefitó:** 'Ū Lau'i Peesi Mole 'o e Tohi 'a Molomoná
43. Lucy Mack Smith, History, 1844–45, book 7, [7]. **Tefitó:** Lusi Meki Sāmīta

FOUNGA NE MAU LAVA'I LELEI AI HONO Vahevahe 'a e Ongoongolelei

Koe'uhí ko ha ongo toki papi ului mai kimaua, na'e 'ikai ke u 'ilo lahi mo hoku uaifi ki he founga ke hoko ai ko ha faifekaú. Ka na'á ma fokotu'u ha taumu'a ke vahevahe ia mo ha kakai 'e 100.

Fai 'e Never Chikunguwo

'Etivaisa 'i he Hisitōlia 'o e Siasí, Simipāpuē

Oku ou ha'u mo hoku uaifi ko 'Evasoisí mei he ki'i kolo ko Miuta, 'i he fakahahake 'o e kau'āfonua 'o Simipāpuē. Na'á ma vēkeveke ke fakahoko e ngāue faka-faifekaú 'i he hili pē homa papitaisó mo e hilifakinimá. Na'á ma lau, "kuo hina 'a e ngoué ke utu" (T&F 33:7), pea neongo na'e 'ikai ke ma 'ilo ha me'a lahi fekau'aki mo e founga ke hoko ai ko ha faifekaú, ka na'á ma fakakaukau 'oku fie ma'u ke ma "ai [homa] hele tu'usí mo tu'usí 'aki [ema] mālohí, 'atamaí, mo e iví kotoa."

Na'á ma mēmipa 'i he Kolo Tonga-vulá 'a ia ne toki fokotu'u fo'ou 'i Miutá. 'I he taimi ko iá, 'i he 1991, na'e mēmipa pē 'e toko 25 'a e koló. Ne 'ikai fuoloa kuo uiui'i kimaua ko ha ongo faifekau fakakolo. Na'á ma ako ha me'a lahi mei ha ongo faifekau hoa mali ne ngāue 'i homau feitu'ú. Ko ha fokotu'u 'e taha na'á na faí ke ma fokotu'u ha ngaahi taumu'a.

Na'á ma fie ma'u ke vahevahe e ongoongolelei mo e tokotaha kotoa pē, ko ia ai na'á ma fokotu'u 'a e taumu'a ke vahevahe ia mo ha kakai 'e 100 'i he fuofua ta'u na'á ma hoko ai ko e ongo faifekau fakakoló. Mahalo pē na'e si'i 'ema 'iló, ka na'e ngali mo'oni kiate kimaua. Na'á ma falala 'e tokoni mai 'a e 'Eikí.

'I he'ema hiva'i e ngaahi himí 'i he lotú, ne ma toki 'ilo ai na'e 'i ai homa talēniti pulipulia he hivá. Na'á ma

fakakaukau leva ke faka'aonga'i homa ngaahi talēniti, ko ia ne ma kamata leva ke hiva—pea mo e—kakai ne nau saí'ia 'i he ongoongolelei, 'i he'ema fakataha ke ako'i kinautolú. Na'e kau fakataha e Laumālié mo kinautolu 'i he'ema hiva'i e fasi toputapú, pea na'á Ne ue'i e lotu 'o kinautolu ne ma ako'i. Pea pehē foki ki he pōpoaki 'o e ongoongolelei kuo fakafoki maí. Ne ma poupu'i 'a e tokotaha kotoa ke kau mai ki he'ema kuaea he koló, pea na'e kau ha tokolahi, tatau ai pē pe na'a nau siasi pe 'ikai. 'I he tokolahi ange e kakai ne nau ako ki he ongoongolelei, ne papitaiso leva ha kakai tokolahi.

Neva mo 'Evasoisí Sikangauo

'I he hoko atu 'ema ngāue fakafaifekaú, ne hoko atu ai pē 'ema 'aukai mo lotua e ngaahi fāmili kuo kau ki he Siasí. Ne ma ongo'i na'e 'i ai ha ni'ihí kehe 'i he koló na'a nau siononu ki he ngaahi sipinga mā'oni'oni 'a e ngaahi fāmili ko 'ení. Na'á ma ma'u ha ngaahi fakaafe lahi ange ke ako'i e ngaahi fāmili, pea na'e lahi e fiefanongo ke ako'i te nau ala hoko 'o mēmipá.

Ko e ola 'o e ako mo hono mo'ui 'aki e ongoongolelei, na'e toe vāofi mo fe'ofofani ange 'a e ngaahi hoa mali ne toki papitaisó. Na'e lava ke li'aki 'e he ngaahi mātu'a e ngaahi tala-tukufakaholo na'e 'ikai fenāpasi mo e anga 'o e ongoongolelei. Ne nau ta'ofi 'a e kava mālohí mo e tapaká.

Na'a nau ako'i 'enau fānaú 'i he ngaahi tefito 'i mo'oni totonú. Ko ha tokolahi ne nau fu'u femo'uekina 'i he ngaahi me'a fakaemāmaní 'i he kuohilí, kuo nau malava he taimí ni ke tali e ngaahi fatongia 'i he Siasí. Ne nau hoko ko ha tāpuaki ki honau kolo 'i he siasí mo honau kakaí. Na'e 'omi 'e he to'ukupu 'a e 'Eikí ha fu'u liliu lahi 'i he'enau mo'uí.

Neongo ne tupu ha fakatanga lahi 'i Miuta 'i he taimi ko iá, ka na'e 'ikai ke ne ta'ofi e tupulaki 'a e Siasí. Na'e hangē ko e fakautuutu ange 'a e fakafepakí, na'e pehē ai pē mo e tokolahi 'o e kakai na'e fie 'ilo ki he Siasí. Hangē ko 'ení, 'i he taimi ne fakapuli mai ai e kau tangata mei he kau tau fakafonua ke vakai'i e Siasí ki he fai halá, ne nau ongo'i e

Laumālié. Na'e 'i ai hanau tokolahi ne papitaiso kimui mo fakanofu ki he lakanga fakataula'eikí.

Na'e iku 'o ma vahevahe e ongoongolelé mo ha kakai tokolahi ange mei he'ema taumu'á, 'i he tokoni 'a e 'Eikí. Koe'uhí na'á ma loto fiamālie ke kumi ha ngaahi founa ke tokoni'i ai e ni'ihí kehé, ne ma lava 'o sio tonu ki ha fu'u liliu lahi 'i he mo'ui 'a ha tokolahi 'i homau kakaí kotoa. ■

Fakamatala 'a e 'ēitā: Na'e fakaiku e tupu tokolahi vave 'o e Kolo Tongavulá ki hano langa 'o ha falelotu. Na'e mafola atu 'a e ngāue fakafaipekaú ki he ngaahi feitu'u kehé, pea 'i he 1995, na'e fokotu'u ai 'a Miuta ko ha vahefonua mo ha 'iuniti 'e valu.

Fai 'e Eletā
Jorge F. Zeballos
'O e Kau
Fitungofulú

'Oua Na'a Tau Ta'e-ongo'i

'Oku 'i ai ha mālohi 'oku mālohi ange 'i he ngaahi mofuiké, ngaahi matangi fita'á, pe afi kakahá. Ka 'oku nonga mo vanavanaiki, pea kuo pau ke tau tokanga kapau 'oku tau fie ma'u ke ne tataki kitautolu.

I he 'aho 27 'o Fepueli 2010, 'i he 3:34 a.m., na'e tō ai ha mofuike lahi, 'a ia na'e 8.8 'i he me'afuá, 'o ne lulu'i 'a e kongā lahi 'o Sileí, mo fakatupu e puputu'u, ilifia, mo e loto hoha'a 'i ha kakai 'e lauimiliona.

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, kuo vahe'i au ke u toka-nga'i ha konifelenisi fakasiteiki 'i ha feitu'u ofi ki he uho-uhonga 'o e mofuike lahi ko 'ení. Na'á ku fifili pe 'e uesia 'e he mofuiké mo e fanga ki'i lulu'i hoko atu ai 'a e ma'u konifelenisi 'a e kakaí. Na'á ku 'ohovale 'i he taimi na'e tokolahi ange ai 'a e ma'ulotu he fakataha'anga takitaha 'o e konifelenisi 'i he ngaahi konifelenisi kimu'á.

Ko hono mo'oní, na'e fakamanatu fakataimi 'e he mofuiké ki he kau mēmipa 'o e siteikí, hono mahu'inga ke 'unu 'o ofi ki he 'Otuá, fakamā'oni'oni'i 'a e Sāpaté, pea mo e ma'ulotú. Na'á ku telefoni ki he palesiteni fakasiteikí hili ha ngaahi uike mei ai. Na'á ku fehu'i ange pe 'oku kei tokolahi pē 'a e ma'ulotú 'i he ngaahi houalotu 'a e Siasí. Na'á ne tali mai, ko e taimi na'e hōloa ai e mālohi mo e fanga ki'i mofuiké, na'e pehē ai pē mo e ma'ulotú.

Na'e hoko ha ngaahi me'a tatau 'i he hili 'a e ngaahi me'a fakamamahi na'á ne faka'auha 'a e Senitā Fefakatau'aki 'a Māmaní 'i Niu 'Toke, USA, 'i Sepitema 'o e 2001. Ne tafoki ha kakai 'e lauiafe ki honau ngaahi siasí ko e fekumi ki ha 'atamai nonga mo e fakafiemālie na'a nau fu'u fie ma'u mo'oní. Ka 'i he fakalau atu 'a e taimí, na'e hōloa e fekumi ko 'ení pea toe foki e ngaahi me'a ki he angamahení. 'Oku 'ikai ko e ngaahi mofuiké, afaá, pe ngaahi fakatamakí mo e

ngaahi me'a fakamamahi, 'o tatau ai pē pe 'oku fakaenatula pe ko e fa'u 'e he tangatá, 'okú ne fakatupulaki ha tui, fakamo'oni, mo ha ului 'oku tu'uloa.

'Ilaisiā mo e Kihii Le'o Si'i

I he ngaahi 'aho 'o e palōfita ko 'Ilaisiā, ko 'Ēhapi 'a e tu'i 'o 'Isilelí. Na'e mali 'a 'Ēhapi mo Sisipeli, ko ha pilinisesi Finikí. Na'á ne fakafe'iloaki ki he kakai 'Isilelí 'a e ngaahi tō'onga 'a e kakai Finikí, 'o kau ai 'a e lotu tamapuá. Hili hono pole'i mo matu'uaki 'e 'Ilaisiā 'a e kau taula'eiki 'a Peali 'a ia ne nau tokolahi 'i he 'afio'anga 'o e Tu'i ko 'Ēhapi, ne fakamanamana'i 'e Sisipeli 'a e mo'ui 'a e palōfita pea hola ai ki he feitu'u maomaonganoá. (Vakai, 1 Ngaahi Tu'i 18:4, 13, 19, 21–40; 19:1–4.)

Hili hono fafanga 'i ia 'e ha 'āngelo 'i he maomaonganoá, na'e lue lalo leva 'a 'Ilaisiā 'i he 'aho 'e 40 mo e pō 'e 40 ki he Mo'unga Holepí (vakai, 1 Ngaahi Tu'i 19:5–8). Na'e hoko mai kia 'Ilaisiā e folofola 'a e 'Eikí 'i he feitu'u maomaonganoá. Na'e fekau ke hū ki tu'a mei he 'ana na'e mohe ai 'i he poó. Ko e taimi na'e tu'u ai 'i he funga mo'ungá 'i he 'ao 'o e 'Eiki, ne 'alu hake ha "matangi mālohi," 'a ia na'á ne fahifahi 'a e ngaahi maká mo e ngaahi mo'ungá, "ka na'e 'ikai 'i he matangi 'a [e 'Eikí]." Pea na'e tō mai leva mo e mofuiké, "ka na'e 'ikai 'i he mofuiké 'a [e 'Eikí]." "Pea hili 'a e mofuiké ko e afi; ka na'e 'ikai 'i he afi 'a [e 'Eikí]: pea hili 'a e afi na'e ai 'a e kihii le'o mālie" (1 Ngaahi Tu'i 19:11–12). Neongo e ha'aha'a 'o e matangi, mofuiké, mo e afi, ka na'e 'ikai ko e fakafō-tunga ia 'o e le'o 'o e 'Eikí ki he palōfita.

Hili e ngaahi fakafōtunga mālohi 'o e ngaahi mālohi 'o natulá, ne hoko mai ha “kihi'i le'o mālie” kia 'Ilaisiá, pea na'á ne ongo'ia (vakai, 1 Ngaahi Tu'i 19:12–13). Na'e fakahā ange 'e he le'o fakanonga 'o e 'Eikí 'a e tokotaha ke pani ko e tu'i hono hoko 'o Siliá, pea mo e taha ke pani ko e tu'i hoko 'o 'Isilelí, pea 'oku tonu ke ne pani mo 'Ilaisa ko e palōfita ke fetongia ia.

Ko Hono 'Ilo 'o e Le'ó

Ko e le'ó tatau pē ne ha'u kia 'Ilaisiá—'a e le'ó na'á ne fakahā ange 'a e me'a ke fai 'i ha taimi faingata'a 'i he'ene mo'uí mo e ngāué—'oku kei 'atā pē ia ki he fānau kotoa 'a e 'Otuá 'okú ne fie fai mo'oni e finangalo 'o e Tamaí. Ka 'i he lotolotonga 'o e ngaahi le'o-lahi mo fakamāmani 'oku nau fakaafe'i kitautolu ke tau fononga 'i he ngaahi hala fakapo'uli mo puputu'ú, te tau ma'u 'i fē nai 'a e kihi'i le'o si'i 'a ia te ne fakahā mai 'a e me'a ke faí, 'a e me'a ke lea 'akí, pea mo e me'a 'oku finangalo e 'Otuá ke tau a'usiá?

'Oku na'ina'i mai 'a Nifai ke tau “keinanga 'i he ngaahi folofola 'a Kalaisí; he vakai, 'e fakahā kiate kimoutolu 'e he ngaahi folofola 'a Kalaisí 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku totonu ke mou faí” (2 Nifai 32:3).

Pea 'oku tau ma'u leva 'i fē 'a e ngaahi folofola 'a Kalaisí koe'uhí ke tau lava 'o keinanga aí? Te tau lava 'o fekumi 'i he ngaahi folofolá, tautautefito ki he Tohi 'a Molomoná, 'a ia na'e tohi mo fakatolonga 'i hono tu'unga haohaoá ma'atautolu, ko e kakai 'o e to'u tangata ko 'ení. 'Oku tau fakafanongo foki ki he ngaahi akonaki 'a e kau palōfita 'o onopōnī, 'a ia 'oku nau fakahā mai 'a e finangalo 'o 'etau Tamai Ta'engata mo hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí he 'aho ní.

'Oku tataki kitautolu 'e he ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí 'i he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo ha ngaahi faingata'a fo'ou mo fihitu'ú. Hangē ko 'ení, 'i he ngaahi ta'u si'i ki mui ní, lolotonga e feinga e māmani puputu'ú mo 'ene ngaahi fakakaukaú fakapotó ne liliu 'a e fa'unga 'o e nofo malí mo e fāmilí, 'oku fakamamafa'i mai 'e he ngaahi lea 'a e kau palōfita 'i he loto-lahi mo e 'ofa 'a e natula toputapu 'o e fāmilí, 'o fakahā ko e “mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'ui ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānau.”¹

Kuo toe fakamamafa'i foki 'e he kau palōfita mo e kau 'apose'olo 'o e 'aho ní 'a e mahu'inga 'o hono tauhi e Sāpaté 'i 'api pea 'i he lotú pea mo ma'u e fakamo'ui ma'a 'etau ngaahi kuí 'o fakafou 'i he hisitōlia fakafāmilí mo e ngāue fakatemipalé. 'I he konifelenisi lahi kotoa pē, 'oku nau 'omi ai ha tataki fakalaumālie lahi ange ki he Siasí.

'E Tataki Kimoutolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni

'Oku hoko atu e akonaki 'a Nifai 'o pehē, “Kapau te mou hū 'i he halá, pea ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, te ne fakahā kiate kimoutolu 'a e me'a kotoa pē 'oku totonu ke mou faí” (2 Nifai 32:5). Ko ia, hili hono fakamamafa'i e mahu'inga ke fekumi ki he ngaahi folofola 'a Kalaisí, 'oku fakahinohino'i leva kitautolu 'e Nifai fekau 'aki mo e fetu'utaki fakahangatonu mo fakatāutaha kuo pau ke tau ma'u mo e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia ko e mēmipa hono tolu 'o e Tolu'i 'Otuá.

Na'e 'ilo'i lelei 'e Nifai e me'a na'á ne talanoa ki aí. 'I he ta'u 'e 30 pe 40 ki mu'a aí, lolotonga e kei 'i he toafá 'a hono fāmilí mo ne lolotonga langa ha vaka te ne 'ave kinautolu ki he fonua 'o e tala'ofá, na'e valokii 'e Nifai 'a hono ongo ta'oketé 'i he'ena fai angahalá neongo 'ena 'osi fanongo ki he le'o 'o e 'āngeló.

Na'e pehē 'e Nifai kiate kinaua, "Okú mo vave ki he fai angahalá, kae tuai ki he manatu'i 'o e 'Eiki ko homo 'Otuá. Kuó mo mamata ki ha 'āngelo, pea na'e lea ia kiate kimoua; 'io, kuó mo fanongo ki hono le'ó mei he taimi ki he taimi; pea kuó ne lea kiate kimoua 'i he kihii le'o-síí, ka na'e 'ikai te mo lava 'o ongo'i, 'o 'ikai ai te mo ongo'i 'a 'ene ngaahi leá; ko ia, kuó ne lea kiate kimoua 'o hangē ko e 'u'ulu 'o e maná, 'a ia na'e ngaohi ke ngalulululu ai 'a e fonuá 'o hangē ka mafahi ua iá" (1 Nifai 17:45).

'Oua Na'a Ta'ofi 'Etau Ongoi

'Oku fa'a fou mai e fetu'utaki 'a e 'Otuá mo 'Ene fānaú 'i he Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku fa'a fetu'utaki mo kitautolu 'i ha le'o 'oku hū ki hotau 'atamaí mo hotau lotó, 'a e "kihii le'o síí, 'a ia 'oku fanafana 'o ongo'i pea mahuhuhuhu 'i he ngaahi me'a kotoa peé" (T&F 85:6). Tau fakafanongo mu'a ki he le'o ongo vaivaí kae 'oua 'e tatali ke toki lea mai ha taha 'i ha le'o hangē ha maná! Manatu'i, na'e 'ilo 'e 'Ilaisiā ko e le'o 'o e 'Eiki 'oku 'ikai 'i he matangí, mofuiké, pe ko e afí. Na'e folofola 'a e 'Eiki kiate ia 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni, ko ha kihii le'o síí.

Na'e pehē 'e Palesiteni Poiti K. Peekā (1924–2015), ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Oku hoko mai e le'o 'o e Laumālié ko ha ongo kae 'ikai ko ha me'a 'okú te fanongo ki ai." "Te mou ako 'o hangē pē ko 'eku akó, ke 'fakafanongo' ki he le'o ko ia 'okú te ongo'i kae 'ikai ke te fanongo ki ai. . . .

" . . . Ko ha le'o fakalaumālie ia 'oku hū ki he 'atamaí 'o hangē ko ha ongo 'oku hū ki homou lotó."²

'Oku tau ongo'i 'a e ngaahi lea mei he Laumālié 'i hotau 'atamaí mo hotau lotó, 'a ia 'oku lahi ange 'i he me'a 'oku tau fanongo 'aki hotau telingá. 'Oua na'a tau ta'e-ongo'i 'a e ngaahi ue'i ko iá! 'Ofa ke tau fakaava hotau 'atamaí mo e lotó ke tali e ngaahi lea 'a e kau palōfitá. 'Ofa ke tau tuku 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke hoko atu hono ako'i kitautolú 'o fakafou 'i he kihii le'o síí. Na'e fakahā ange 'e he Fakamo'uí 'i He'ene ako'i 'Ene kau ākongá fekau 'aki mo e Laumālié, 'a ē 'e fekau'i mai hili 'Ene mavahé, "Ka ko e Fakafiemālié ko e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'e fekau 'e he Tamaí 'i hoku huafá, te ne ako'i 'a kimoutolu 'i he me'a kotoa pē, mo fakamanatu'i 'a kimoutolu 'i he me'a kotoa pē" (Sione 14:26).

'Oku ma'u 'e he mēmipa faivelenga takitaha 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e totonu mo e tāpuaki ki he takaua, ue'i mo e fakahā fakatāutaha mei he langí 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni.

Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni (1927–2018): "Tuku ke tākiekina koe ki he lele' 'e he kihii le'o síí. Manatu'i na'e 'i ai 'a e tokotaha ma'u mafai na'e hilifaki hono nimá ki ho 'ulú 'i he taimi na'e fakama'u ai koé peá ne pehē atu, 'Ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni.' Fakaava homou lotó, 'a homou laumālié, ki he ongo 'o e le'o makehe ko 'eni 'okú ne fakamo'oni' 'a e mo'oni. Hangē ko e tala'ofa 'a e palōfita ko 'Isaiá, "E fanongo ho telingá ki ha lea . . . 'o pehē, Ko 'eni 'a e halá ke ke 'alu 'i ai' [Isaia 30:21]."³ ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmāni," *Liahona*, Mē 2017, 145.
2. Boyd K. Packer, "Fale'i ki he To'u Tupú," *Liahona*, Nōvema 2011, 17–18.
3. Thomas S. Monson, "Tui, Talangofua, mo Kātaki," *Liahona*, Mē 2012, 129.

TUI

KE VILITAKI ATU KI MU‘A

Na'e vilitaki atu pē ki mu'a 'a e kāingalotu 'i he kaungā fononga saliate toho tangata 'a Uilī, neongo e faingata'ā mo e fiekaiā, koe'uhī ko 'enau fakamo'oni ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisī.

Na'e kamata e talanoa 'oku ou fie vahevahe atu 'i he feitu'u 'uta mo lanu- mata 'o 'Ingilani, 'a ia ne fa'ele'i ai 'a Sione Peneti Hokingi 'i Kalausesita 'i he 1825. Na'e papitaiso ia ko ha memipa 'o e Siasi 'i he 1849 pea mavahe 'i he ta'u pe ko ia ki 'Amelika mo ha kulupu 'o e Kau Ma'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni 'i he vaka ko e *Henry Ware*. Na'a ne tu'uta 'i 'Iuta 'i 'Aokosi 'o e 1852 pea ko e taha ia 'o e kau paionia ngaohi ukamea ne nau fuofua nofo'i 'a 'Iuta'a.

Na'e ha'u foki mo e fefine ne na teu malí, 'a Sela 'Elisapeti Molitoni, mei he feitu'u 'uta 'o 'Ingilani. Ko 'Easesita'a ko ha ki'i kolo si'isi'i ia ofi ki he Vaitafe Neini, 'a ia 'oku meimei maile 'e 65 (km 'e 105) ki he tokelau 'o Lonitoni pea meimei mama'o tatau pe ki he fakahahake 'o Peaminghami. Na'e fa'ele'i ai 'a Sela 'Elisapeti 'i he 1837 'ia Tomasi Molitoni pea mo 'Eseta Ma'asi. Na'e malolō e fine'eiki 'a Sela 'Elisapeti 'oku ne kei ta'u ua pe, pea mali 'ene tama'i mo Sela Tenitoni 'i he 1840.

I Sune 'o e 1837, na'e fakahoko 'e 'Eletā Hiipa C. Kimipolo (1801–68) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā mo e kau taki kehe 'o e Siasi ha ngāue fakafaifekau 'i 'Ingilani. Na'e kau 'i he kau ului tokolahi na'e ako'i 'e he kau faifekau ko 'eni ha fānili ne nau foaki ki he fānili Molitoni ha tatau 'o e tohi tufa ko e *A Voice of Warning*, na'e fa'u 'e 'Eletā Pa'ale P. Palati (1807–57) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā. Na'e ului mo papitaiso 'a Tomasi mo Sela 'i he 'aho 29 'o Tisema, 1841, 'i he'ena lau ia. 'I he taimi ko ia, na'a na ma'u ha fanau pe 'e toko ua—ko Sela 'Elisapeti, ta'u fā; pea mo Mele Ane, māhina 'e fitu.

Na'e mālohi 'a e laumālie 'o e tānakí 'i he loto 'o e kau ulu'i 'i 'Iulope. Ko 'enau faka'amu lahi tahā ke nau hiki ki 'Amelika 'o fakataha mo e Kāingalotū. Na'e 'ikai pe ha pa'anga fe'unga ia 'a e fānili Molitoni ke fakahoko 'aki e faka- 'ānaua ko 'eni, 'o tatau mo e tokolahi kehe. Ka na'e mālohi 'enau vilitakí, pea kamata leva ke nau tānaki ha silini 'i ha hina fua'i'akau.

Pa'anga Tokoni Hikifonua Tu'uma'ú

I he 1849, na'e fokotu'u ai 'e Palesitēni Pilikihami Tongi (1801–77) e Pa'anga Tokoni Hikifonua Tu'uma'ú ke tokoni ki he kāingalotu 'o e Siasi ke nau folau ki 'Amelika. Ko e 'uluaki fononga 'i he tokoni 'a e sino'i pa'anga ko 'eni ko e fononga sāliotē, ka na'e tuai mo mamafa 'a e founga fononga ko 'eni. Na'a mo e tokoni 'a e Pa'anga Tokoni Hikifonua Tu'uma'ú, ko ha tokosi'i pe ne nau lava ke fai e fonongā. Na'e vakai'i 'e he kau taki 'o e Siasi 'a hono faka'aonga'i 'o e ngaahi sāliote toho tangatā pea nau 'ilo'i ai 'e vave ange ia mo si'isi'i ange e fakamolé.

I he taimi ko ia, na'e toko fitu pe e fanau 'i he fānili Molitoni, kae makatu'unga 'i he'enau pa'anga ne tānaki he hina fua'i'akau, tokoni mei he Pa'anga Tokoni Hikifonua Tu'uma'ú, mo e founga fefononga'aki ma'ama'a angé, ne malava ke hoko 'enau ngaahi faka'ānaua ke hikifonua. Na'e 'aonga 'aupito e fokotu'utu'u lelei hono palani'i e folau koe'uhi he na'a nau toko hiva. Ne nau mo'ui pe 'i he mahoa'a pa'alé 'i he meimei ta'u 'e taha, kae lava ke nau faka- haofi ha silini lahi ange ki he ngaahi fakatau te nau fie ma'ú.

I he faka'au ke ofi 'enau taimi folau, na'e ki'i momou 'a Tomasi ke fai e fonongā koe'uhi he ne lolotonga feitama hono uaifi. Ka ko Sela Tenitoni Molitoni ko ha fefine 'o e tui mo 'ikai ke lava 'o mata'ofi. Kimu'a pea nau

To'ohemā: Kalausesitā, Ingilani, feitu'u 'utā 'i he 'ahó ni

**Fai 'e 'Eletā
Ronald A.
Rasband**

'O e Kōlomu 'o e
Kau 'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uā

Scotts Bluff National Monument 'i he fakahihifo 'o Nepulasikā, USA

folau mei 'Ingilaní, na'e tāpuaki'i 'e ha faifekau 'a Sela 'a ia na'á ne palōmesi ange ai kiate ia kapau 'e 'alu ki 'Iutā, 'e hao pē 'ene fonongā pea he 'ikai mole ha mēmipa 'o e fāmílí ko ha tala'ofa mahu'inga ia ki ha fāmili 'e vavé ni ha'ane toko 10!

Ne tukufolau mai 'a e fāmílí mei Livapulu, 'Ingilani, 'i he 1856 'i he vaka ko e *Thornton*, pea ne nau talitali lelei ha pēpē tangata fo'ou 'i he 'aho pē hono tolu 'o e folau. Na'e nō e *Thornton* ke ne 'ave e Kāingalotu 'e 764 mei Tenima'ake, Sueteni, mo Pilitānia. Na'e taki kinautolu 'e ha faifekau na'e ui ko Sēmisi Kulei Uili.

Hili ha uike 'e ono mei ai kuo hū atu e *Thornton* ki he Taulanga Niu 'Ioké. Na'e toki heka leva e fāmili Molitoni 'i ha lēlue ke fai e fononga lōloa ki he feitu'u fakahihifó. Na'a nau a'u ki 'Aiouā Siti, 'Aiouā, 'i Sune 'o e 1856, 'a ia ko e kamata'anga ia 'o e ngaahi kaungā fononga sāliote toho tangatā. 'I he 'aho 'e tolu ki mu'a pea nau a'u atū, ne mavahe ai 'a e kaungā fononga sāliote toho tangata 'a Kapiteni 'Etuete Pangikāā mei 'Aiouā Siti, 'o 'ave ai ha ngaahi sāliote toho tangata lahi.

Ngaahi Faingata'a'ia he Sāliote Toho Tangatā

Hili ha uike 'e ua mei ai, na'e kau mai ki he kaungā fononga 'a Uilí ha kaungā fononga 'e taha 'o e Kāingalotú, 'i he malumalu 'o 'Etuete Mātení. Na'e pau ke ngāue holi-holi vale e kau fakafononga 'o e Siasí 'i 'Aiouā Siti, 'a ia ne nau ngāue mālohi ke teuteu'i mo tuku atu 'a e fuofua kautaha sāliote toho tangata 'e tolu, ke tauhi e ni'ihī tokolahi ne nau toki a'u ta'e'amanekina mo tōmui maí. Na'e pau ke fo'u ha ngaahi sāliote toho tangata 'e 250 ki mu'a pea toki lava e Kāingalotu ko 'ení 'o hoko atu 'enua fonongā.

Na'e fakangāue'i 'a e tangata sino mālohi kotoa pē ke ngaohi ha ngaahi sāliote toho tangata, kae hanga 'e he kakai fefiné 'o ngaahi ha fale fehikitaki ki he fonongā. Ko e tokolahi

'o e kau ako fa'u sāliote ko 'ení ne 'ikai ke nau muimui ki he ngaahi fakahinohinó ka na'a nau fa'u ha ngaahi sāliote ne kehekehe honau lalahí mo e mālohí, 'a ia 'e hoko ia ko ha palopalema kiate kinautolu. Na'e fie ma'u ke fa'u e ngaahi sāliote toho tangatā mei he papa kei mata mo te'eki faito'ó, pea ko e sāliote 'e ni'ihī ne ngāue 'aki e kilí'i manú mo e nge-'esi kapá ke fo'u 'aki e ngaahi fo'i va'é. Na'e uta 'e he sāliote takitaha e me'akaí pea pehē ki he koloa kotoa 'a ha tokolahi 'o e Kāingalotú.

Ko e taimi lahi, na'e fakaheka 'i he sāliote taki taha e pauni 'e 400 ki he 500 (kilokalami 'e 180 ki he 230) 'o e mahoa'a, nāunau mohenga, nāunau feime'atokoni, mo e vala. Na'e fakangofua ke fakaheka pē 'a e katoleta fakatāutaha pauni 'e 17 (kilokalami 'e 8) ki he sālioté 'a e tokotaha takitaha.

Na'e vahe 'a Tōmasi Molitoni mo hono fāmili toko 10 ki he kaungā fononga sāliote toho tangata hono faá, 'i he malumalu ai pē 'o Kapiteni Uilí. Na'e laka hake he kāingalotu 'e 400 ne kau atu ki aí, pea toe lahi ange mo e kakai toulekeleká 'i he angamahení. Na'e hā 'i ha lipooti 'i Sepitema 'o e ta'u ko íá ko e "kakai 'e 404, ngaahi sāliote 'e 6, sāliote toho tangata 'e 87, sāliote toho pulu tautau toko ua 'e 6, fanga pulu 'e 32, mo e fanga 'asi fefine 'e 5."¹

Na'e faka'atā ki he fāmili Molitoni ke nau ngāue 'aki ha sāliote toho tangata 'oku fakapalepale 'e taha mo ha sāliote toho tangata ta'efale 'e taha. Na'e toho 'e Tōmasi mo hono uaifí 'a e sāliote ne fakapalepalé. Ne heka 'i he sāliote ko 'ení 'a e pēpē fo'ou ko Sālesi mo hono tuofefine ko Lisí (Sōfia 'Elisapeti). Na'e lava ke heka 'a Lote (Sāloté) 'i he taimi na'e 'i he tahifó ai e sālioté. Na'e lue lalo 'a Sēmisi Hiiipa, 'a ia ne ta'u valú, 'i mui mo ha maea ne ha'i takai 'i hono kongalotó ke 'oua na'á ne hē. Na'e toho leva 'a e sāliote mamafa 'e tahá 'e he ongo tamaiki fefine lalahi tahá—Sela 'Elisapeti (19) mo Mele Ane (15)—pea mo hona ongo tuonga'ane ko Viliami (12) pea mo Siosefá (10).

‘I Siulai ‘o e 1856 na’e mavahe ai e fāmili Molitoní mei ‘Aiouā Siti ‘o kamata ‘enau fononga maile ‘e 1,300 (kilomita ‘e 2,090) ki he feitu‘u fakahihifó. Hili ‘enau fononga ‘i ha ‘aho ‘e 26, ne nau a‘u ki he Nofó‘anga ‘o e Fa‘ahita‘u Momokó (Fololeni), ‘i Nepulasikā. Hangē ko e angamahení, ne nau nofo ai ‘i ha ngaahi ‘aho lahi ‘o fakalelei‘i e ngaahi sālioté mo fakalahi e ngaahi nāunaú koe‘uhi he na’e ‘ikai ha ngaahi kolo lalahi ‘i he vaha‘a ‘o e Nofó‘anga e Fa‘ahita‘u Momokó mo Soleki Siti.

Ne mātu‘aki tōmui ‘i he fa‘ahita‘ú pea toki maau e kau fononga ‘a Uilí ke mavahe mei he Nofó‘anga e Fa‘ahita‘u Momokó, ko ia ai na’e fakahoko ha fakataha alēlea ke fakapapu‘i pe ‘oku totonu ke nau ‘alu pe nofo ‘o tatali ki he fa‘ahita‘u failaú. Na’e fakatokanga mālohi e ní‘ihi ko ē kuo nau ‘osi fononga ‘i he halangá fekau‘aki mo e fakatu‘utā-maki ‘o e fononga fu‘u tōmui ‘i he fa‘ahita‘ú. Ka na’e ongo‘i ‘e Kapiteni Uili mo ha tokolahi ‘o e kau fonongá ke nau hoko atu koe‘uhí he na’e ‘ikai ha nofo‘anga ‘o kapau te nau nofo ‘i he fa‘ahita‘u momokó ‘i Fololeni.

Faka‘au‘auhifo e Me‘akai

Na’e kamata e fononga e kau mēmipa ‘o e kau fononga ‘a Uilí ‘i he ‘aho 18 ‘o ‘Aokosí, neongo e ‘ikai fe‘unga e me‘akai, mo fakakaukau ‘e lava ke nau fakalahi ‘enau ngaahi me‘akai ‘i he Kolotau ko Lalameí (‘i he tokelau ‘o Lalamei ‘i Uaiomingi ‘o e ‘aho ní). ‘I he fakatokanga ko ia kuo nau ma‘ú, na‘a nau tānaki atu ai ha tangai mahoa‘a makehe pauni ‘e 100 (kilokalami ‘e 45) ‘i he sāliote takitaha pea falala te nau fetaulaki mo e ngaahi sāliote me‘akai kuo fekau‘i mai mei Soleki Sití. Ka neongo ia, ‘i he fakakaukau ‘a e kau angi salioté me‘akai ‘oku ‘ikai toe ‘i ai ha kau hikifonua ‘i he halá, na‘a nau foki leva kinautolu ki Soleki Siti ‘i he konga kimui ‘o Sepitemá, ‘oku te‘eki a‘u atu kiate kinautolu e kau fononga ‘o Uilí.

Na’e ‘ilo‘i ‘e he fāmili Molitoní ‘e lelei ke tuku ha puha me‘akai ‘i Fololeni koe‘uhí he na’e fu‘u mamafa e uta ki ha fāmili ‘e toko 10 ke nau toho. ‘I he taimi ko iá, kuo nau ‘osi lí‘aki ha uta ‘i he taulanga ‘i Livapulú, mo ha puha vala ‘i he vaká, puha vala ‘i Niu ‘Toke Siti, pea mo ha puha nga‘oto‘ota na’e fa‘o ai ‘enau ngaahi me‘a fakatāutahá ‘i he Kolo ‘Aiouaá. Na‘a mo ‘enau lolotonga ‘i he halá, ne nau kei fakasio pē ha founga ke fakama‘ama‘a ai ‘enau kavengá.

‘Oku faingata‘a kiate kinautolu ‘oku nau ma‘u e fiemālie kotoa ‘o onopōní ke nau mafakakaukau e mamahi faka‘aho ‘a e fāmili Molitoní mo e kakai tangata mo fafine ‘o e ngaahi kau fononga toho salioté. ‘E lava nai ke tau fakakaukau ki he fā e va‘é mo e nimá, felāngaaki e uouá, efú mo e ‘ulí, fohiá, langó mo e namú, fanga pulu falō holá, mo e fepaki mo e kau ‘Initiá? ‘E lava nai ke tau fakakaukau ki he feinga ke kolosi he vaitafé mo e ngaahi faingata‘a ‘o e fononga he ‘one‘oné mo e ngaahi maka hekeheké ‘i he‘enau feinga ke ‘ave ‘a e ngaahi sāliote toho tangatá ‘i he vai ‘oku ‘au pe lolotó? ‘E lava ‘apē ke mahino kiate kinautolu ‘a e vaivai ‘oku ma‘u ‘i he ‘ikai ke fe‘unga ‘a e me‘akai?

Lolotonga ‘o ‘enau fonongá, na’e ō ‘a e fānau Molitoní ki he ngaahi manafá mo ‘enau fa‘eé ke aoao e uite vaó ke fakalahi ki he‘enau me‘akai na’e vave ‘ene hōloá. ‘I ha taimi ‘e taha, na’e ma‘u ‘e he fāmili ha fo‘i mā pa‘ale mo e fo‘i ‘āpele pē ‘e taha he ‘aho ki he toko tolu.

Kimu‘a pea mamalu e po‘ulí ‘i he ‘aho 12 ‘o Sepitemá, ne a‘u mai ki he ‘apitangá ha kau faifekau ne nau foki mai mei he Misiona Pilitāniá. Na’e taki kinautolu ‘e ‘Eletā Felengilini D. Lisiate ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘a ia ko e kui tolu ia hoku uai‘i. ‘I he mamata ‘a ‘Eletā Lisiate mo e ní‘ihi kehé ki he ngaahi faingata‘a ‘o e kau fononga sāliote toho tangatá, na‘a nau palōmesi ke nau fakavavevave ki he Tele‘a Sōlekí pea ‘omi ‘i he vave tahá ha tokoni.

Vaitafe Suitiuotá ofi mai ki he Māteni Kouvi, Uaiōmingi, USA

I he 'aho 30 'o Sepitemá, ne a'u ai e kau fononga 'a Uilí ki he Kolotau Lalameí 'i Uaiomingi, ko ha maile ia 'e 400 (kilomita 'e 645) ki he fakahahake 'o Soleki Sití.

I he kamata'anga 'o 'Okatopá, na'e kamata e fa'ahita'u momokó, pea fakalalahi e ngaahi faingata'á 'i he feinga 'a e kau fonongá ke tuiaki atu ki mu'á. Na'e faka'au ke fu'u si'isi'i e me'akai pea pau ai ke hanga 'e Kapiteni Uili 'o tu'usi e 'inasi mahoa'á ki he 'aunisi 'e 15 (kalami 'e 425) ki he kakai tangatá, 'aunisi 'e 13 ki he kakai fefiné, 'aunisi 'e 9 ki he fānaú, pea 'aunisi 'e 5 ki he fānau valevalé. Na'e 'ikai fuoloa kuo nau fehangahangai mo ha matangi mālohi pea mo e sinou. I he pongipongi 'o e 'aho 20 'o 'Okatopá, kuo a'u e matolu e sinou ki he 'inisi 'e 4 hono lolotó (senitimita 'e 10), pea maumau 'a e ngaahi tēnití mo e ngaahi sāliote fakafalé koe'uhí ko hono mamafá. Ne pekia ha toko nima 'o e kau fonongá mo ha níihi 'o e fanga monumanú koe'uhí ko e momokó mo e fiekaia 'i he pō ki mu'a pea tō e matangí, pea toe pekia mo ha toko nima kehe 'i he 'aho 'e tolu hono hokó. Koe'uhí ko hono tomu'a fafanga 'a e kakai fefiné, fānaú, mo e kau mahakí, na'e pau ai ke ta'ekai 'a e tokolahi e kau tangata mālohi.

Tuku Atu e Ngaahi Kulupu Fakahaofi

I ha maile 'e ua (kilomita 'e 3) 'i lalo 'i he Tu'ahivi Makamaká 'i he Vaitafe Suitiuotá, na'e fokotu'u ai 'e he kau fonongá ha 'apitanga mo talitali 'i he fiekaia, mokosia, mo e mamahi kae 'oua kuo tolona 'a e matangi.

I he taimi na'e a'u ai 'a e kulupu 'a Felengilini D. Lisiate ki Soleki Sití, na'a nau lipooti leva kia Palesiteni 'Iongi fekau'aki mo e tu'unga fakatu'utāmaki 'o e kau hikifonua maí. Na'e 'ikai 'amanaki e Kāingalotu 'i he tele'á 'e 'i ai ha toe kau hikifonua mai kae 'oua ke a'u ki he ta'u hono hokó, pea na'e vave e mafola 'a e ongoongo 'o 'enau faingata'a'ia 'o hangē ha afi kakahá.

Hili ha 'aho 'e ua mei ai, 'i he 'aho 6 'o 'Okatopa, 1856, na'e fakahoko ha konifelenisi lahí 'i he Tāpanekale Motu'á. Na'e fai 'e Palesiteni 'Iongi mei he tu'unga malangá ha kole ki ha kakai tangatá, me'akai, mo ha ngaahi nāunau 'i ha ngaahi sāliote 'asi fefine pe hoosi ke mavahe he 'aho hono hokó ke fai ha tokoni.²

Na'e 'i he Tāpanekale Motu'á 'a Sione Pēneti Hōkini 'i he 'aho ko iá pea ne tali e ui ke tokoní. Ko e taha ia 'o ha toko laungeau 'i he ngaahi kulupu fakahaofi ne nau mavahe atu mei Sōleki Sití. I he efiafi 'o e 'aho 21 'o 'Okatopá, na'e fāifai pea a'u e ngaahi sāliote fakahaofi ki he 'apitanga Uilí. Na'e talitali kinautolu 'aki e fiefia mo e hounga'ia 'e kinautolu ne kei hao mo'ui, moko-sia mo fiekaia. Ko e 'uluaki fetaulaki 'eni 'a Sione Pēneti Hōkini mo Sela 'Elisapeti Molitoni, 'a ia ne na hoko ko 'eku ongo kui uá.

I he 'aho 22 'o 'Okatopá, ne kamata ha níihi 'o e kau fakahaofi mo'ui ke hoko atu 'o tokoni ki he ngaahi kau fononga sāliote toho tangata kehé, kae kamata 'a Viliami H. Kimipolo ia ke foki ki Soleki Siti mo e toenga 'o e ngaahi sālioté, 'o ne taki 'a e kau fononga Uilí.

Na'e fa'o 'e kinautolu na'e fu'u vaivai ke toho 'enau ngaahi sāliote toho tangatá 'enau koloá ki he ngaahi sālioté pea nau lue lalo pē he tafa'aki. Ne heka 'i he ngaahi sālioté 'a kinautolu na'e 'ikai lava ke lue laló. I he'enau a'u atu ki he Tu'ahivi Makamaká, ne toe tō mai ha afā sinou fakalilifu kiate kinautolu. I he'enau feinga hake he tafa'aki 'o e 'otu mo'ungá, na'e pau ke nau pulupulu e sipi kafú mo e monomono ke 'oua na'a nau mate 'i he mokosia. Kuo 'osi mate ha toko 40 nai 'i he kau fonongá.³

Na'e fu'u momoko 'a e 'eá pea ma'u ha tokolahi 'o e Kāingalotú 'e he 'aisi honau nimá, va'é, mo e fofongá lolotonga 'enau kolosi he 'otu mo'ungá. Na'e 'i ai ha fefine 'e taha na'e kui 'i he ma'u 'e he 'aisi.

‘E lava ke tau fakakaukau ki he ongo mātu‘a Molitoní, mo si‘ena fānau ‘e toko valú, si‘enua toho mo teke ‘enua ongo sāliote ‘i he ‘enua faingata‘a‘ia he sinou matolu. Na‘e toho e sāliote ‘e taha ‘e Tōmasi mo hono uaifí pea mo e kī‘i uta mahu‘ingá—‘a Lote, Lisi, mo e pēpē ko Sālesi—fakataha mo kī‘i Sēmisi Hiipa ‘a ia ne si‘i toho ‘i mui ‘aki e maea ne ‘i hono kongalotó. Na‘e toho mo teke e sāliote ‘e tahá ‘e Sela ‘Elisapeti pea mo e toenga ‘o e fānau ‘e toko tolú. Na‘e ‘i ai si‘a fine‘eiki, ‘i he‘ene mamata ki he fāinga takai ‘a kī‘i Sēmisi Hiipá, na‘á ne ala atu ‘o taki hono nimá ‘i he‘ene muimui ‘i he sāliote toho tangatá. Ne fakahaofi ‘e he ngāue anga‘ofa ko ‘ení ‘a hono nima to‘omata‘ú, ka ko hono nima to‘ohemá na‘e ma‘u ‘e he ‘aisí, koe‘uhí he na‘e mātu‘aki momoko ‘aupito. ‘I he‘enua a‘u ki Soleki Sití, ne tu‘usi ha ní‘ihi ‘o hono ngaahi louhi‘i nimá ‘i he nima ko iá.

‘I he ho‘atá ‘o e ‘aho 9 ‘o Nōvemā, ne tu‘u ‘a e ngaahi salioe ‘o e kau faingata‘a‘ia fakaetangatá ‘i mu‘a ‘i he ‘ōfisi vahehongofulu, ‘a ē ‘oku tu‘u ai he ‘ahó ni ‘a e Fale Fakamanatu ‘o Siosefa Sāmitá ‘i Sōleki Sití. Ne ‘i ai ha tokolahi ne nau a‘u kuo ma‘u ‘e he ‘aisí honau va‘é mo honau ngaahi kupú. Na‘e pekia ha toko onongofulu-māhiva ‘i he fonongá. Ka na‘e fakakakato e palōmesi na‘e fai ki he fāmili Molitoní ‘i ‘Ingilaní. Ne ‘ikai ke mate ha kī‘i tamasi‘i ‘a Tōmasi mo Sela Tenitoni Molitoni.

Mei he Fakahaofi ki he Fai Kaume‘á

Na‘e talitali fiefia ‘a e kau fonongá ‘e ha kau tangata‘i fonua ‘e laungeau ‘o Sōlekí ‘a ia ne nau tatali ‘i he loto vēkeveke ke nau a‘u mai mo tu‘u mateuteu ke tokoni ‘i hono tokanga‘i kinautolú. Na‘e vave ‘o fakaiku e hounga‘ia ‘i ha taha ‘o e kau fakahaofi mo‘uí na‘á ne tokoni‘i ke hao mo‘uí ‘a e fāmili Molitoní mei he maté, ‘o manako mo ‘ofa ai ‘a Sela ‘Elisapeti.

‘I he ‘aho 5 ‘o Tisema, 1856, lotolotonga ‘o e fiefia ‘a hono ngaahi ‘ofa‘angá, na‘e mali ai ‘a Sela ‘Elisapeti mo

Sione Peneti Hōkini, ‘a e tokotaha na‘á ne fakahaofi iá. Na‘e sila‘i kinua ki taimi mo ‘itāniti ‘i Siulai ‘o e ta‘u hono hokó ‘i he Fale ‘Enitaumení. Ne langa hona ‘apí ‘i Soleki Siti peá ne tāpuaki‘i ‘aki kinua ha fānau tangata ‘e toko tolu mo ha tamaiki fefine ‘e toko fitu. Ko e taha ‘o e ngaahi ‘ofefine ko iá, ko ‘Ēseta ‘Emelí, ‘a ia na‘e mali mo ‘eku kui tangata ko Sālesi Lasipení ‘i he 1891.

‘Oku tau fakamanatua ‘i he ‘aho 24 ‘o Siulaí ‘a e ‘Aho Paioniá, pea tau fakahaa‘i ai ‘etau hounga‘ia ‘i he kau paionia tokolahi na‘a nau foaki e me‘a kotoa pē ke langa hake ‘a e Tele‘a Sōlekí mo ha ngaahi kolo lahi kehe ‘i he feitu‘u fakahihifo ‘o e ‘Iunaiteti Siteití. ‘Oku tau toe fakahaa‘i foki ‘etau hounga‘ia ‘i he kau paionia ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní he funga māmaní ne nau huluhulu—pea ‘oku nau huluhulu—ha hala ‘o e ongoongolelé ke muimui ai ha ní‘ihi kehe.

Ko e hā na‘á ne ue‘i kinautolu ke nau hoko atú? Ko e hā na‘á ne teke kinautolu ke nau laka atú? Ko e talí ko ha fakamo‘oni ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí. ‘I he‘eku hoko ko ha mokopuna ua ‘o e kau paioniá, ‘oku ou tātaki atu ‘eku fakamo‘oní na‘e ‘ikai ke ta‘e ‘aonga ‘enua ngaahi faingata‘a‘iá. Ko e me‘a na‘a nau ongo‘í, ‘oku ou ongo‘i. Ko e me‘a na‘a nau ‘ilo‘í, ‘oku ou ‘ilo‘i pea ‘oku ou fakamo‘oni ki ai. ■

Mei ha pōpoaki ‘i ha polokalama lotu pongipongi ‘o e ‘Aho Paioniá na‘e fai ‘i he Tāpanekalé ‘i Soleki Siti ‘i he ‘aho 24 ‘o Siulai, 2007.

MA‘U‘ANGA FAKAMATALÁ

1. Lípooti ‘e F.D. Richards mo Daniel Spencer, “Smith, Marilyn Austin, *Faithful Stewards—the Life of James Gray and Elizabeth Ann Pettit*, 95–120,” history.lds.org.
2. Vakai, Brigham Young, “Remarks,” *Deseret News* ‘Okatopa 15, 1856, 252; vakai foki, LeRoy R. Hafen mo Ann W. Hafen, *Handcarts to Zion* (1981), 120–21.
3. ‘I he ní‘ihi ko ‘ení, na‘e pekia ai ha toko 19 kimu‘a pea a‘u e kau fonongá ki he Kolotau Lalameí, kau ai ‘a e toko 7 ne pekia ‘i he folau tahí mo e toko 4 na‘e pekia ‘i ‘Aiouá Siti. Na‘e pekia ha toe toko 19 ‘i he vaha‘a ‘o e Kolotau Lalameí ‘i he kamata e fa‘ahita‘u momokó, kae lahi taha ‘i he ngaahi ‘aho ne ofi atu ke a‘u mai e kau fakahaofi mo‘uí.

KO HONO TAUHI 'A E

Tuí 'I HE Liékina

Fai 'e Ryan W. Saltzgeber

Potungāue Hisitōlia 'o e Siasí

Ko e tokolahi taha e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni 'i he 'aho ní 'oku nau lotu 'i ha ngaahi uōti mo e kolo 'a ia 'oku lava ai ke nau "fa'a fakataha . . . ke 'aukai mo lotu, pea ke fetalanoa'aki 'iate kinautolu 'o kau ki he lelei 'o honau laumālié" (Molonaí 6:5). Ka na'e fai 'e Molonaí, 'a e palōfita na'á ne hiki 'a e ngaahi lea ko iá, 'a e ni'ihi 'o 'ene ngāue 'e tolonga tahá 'i he taimi na'á ne tuenoa ai ko ha ākongā hili e faka'auha hono kakaí.

'I hono kotoa 'o e hisitōlia 'o e Siasí, 'oku tokolahi ha Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní kuo nau tauhi 'a e tuí tokotaha pē 'i he ngaahi tūkunga ne nau lí'ekina aí. Hangē ko Molonaí, kuo mo'ui ha ni'ihi 'i honau ngaahi 'ahó ko ha kau fakamo'oni mo ha ngaahi sípinga ki he to'u tangata he kaha'ú. Kuo mo'ui ha ni'ihi kehe ke nau sio ki ha 'aho te nau toe lava ke vahevahe ai 'enau tuí.

Lotu 'i ha Ngaahi Ta'u ki he 'Aho Ko 'Ení

Na'e 'ikai teitei 'ilo'i 'e Falanisesikā Polotilova 'a e fatongia te ne ma'u 'i he hisitōlia 'o e Siasí 'i he taimi na'e tukituki atu ai ha faifekau

'I he taimi na'e hanga ai 'e he taú, mahakí, pe ngaahi tūkunga kehé 'o fokotu'u e ngaahi kāingalotu ko 'eni 'o e Siasí ke nau tuenoa ai 'i honau ngaahi fonuá, ko e founga 'eni ne nau kei faivelenga aí.

‘i hono matapaá ‘i Viena ‘i he 1913. ‘I he ta‘u hono hokó hili ko ia ‘ene uluí, na‘e kāpui ‘e he Tau Lahi ‘a Māmani Hono I ‘a e ‘Emipaea ‘Aositulō-Hungalí, foki e kau faifekaú ki ‘api, pea ui e kāingalotu tangata tokolahi ki he ngāue fakakautáú, ‘o tuku ai ‘a Falanisesikā mo ha ní‘ihi e kau fafine kehé ke nau fakataha pē ‘iate kinautolu.

Ko e taimi pē ia ne ma‘u ai ‘e Falanisesikā ‘a e fetu‘utaki lahi taha mo e kāingalotu ‘o e Siasí ‘i he ngaahi ta‘u lahi. Hili e taú, na‘e talá‘ofa ki he husepāniti ‘a Falanisesikaá, ko Falaniseki, ha tu‘unga fakangāue ‘i he pule‘anga fo‘ou ‘o Sekisolovakiá. Hili ‘ena hiki ki Palakí, na‘e hoko ‘a e Falanisesikā ko e mēmipa pē ia ‘e taha ‘o e Siasí ‘i he fonuá. Na‘e pekia ‘a Falaniseki ‘i ha ngaahi mähina si‘i mei ai, pea na‘e nofo ai ‘a Falanisesikā mo ha ongo ki‘i tamaiki fefine—Falanisesi mo Seini—ke ne tauhi.

Ne ako‘i ‘e Falanisesikā hono ongo ‘ofefiné ‘a e ongoongoleléi ‘iate ia pē. Na‘e pehē ‘e Falanisesikā, “Na‘á ku tupu hake ‘i he Siasi.” “Ko e siasí homau ‘api!”¹ Na‘e faitohi foki ‘a Falanisesikā ki he kau taki ‘o

Na‘e kau ‘a Falanisesikā Polotilova ki he Siasí ‘i Viena ‘i he 1913—‘i he ta‘u ki mu‘a ‘i he kamata‘anga ‘o e Tau Lahi ‘a Māmani Hono I—pea na‘e ‘ikai ke ne ma‘u ha fetu‘utaki mo e kau mēmipa kehe ‘o e Siasí ‘o a‘u ki he 1929.

Na'e kau atu 'a Falanisesikā 'i he taimi na'e fakatapui ai 'a 'Eletā Sione A. Uītisou (fakatou'osi 'i he 'otu 'i lotó) 'a Sekisolovakia ki hono malanga'i 'o e ongoongolelei 'i he 1929.

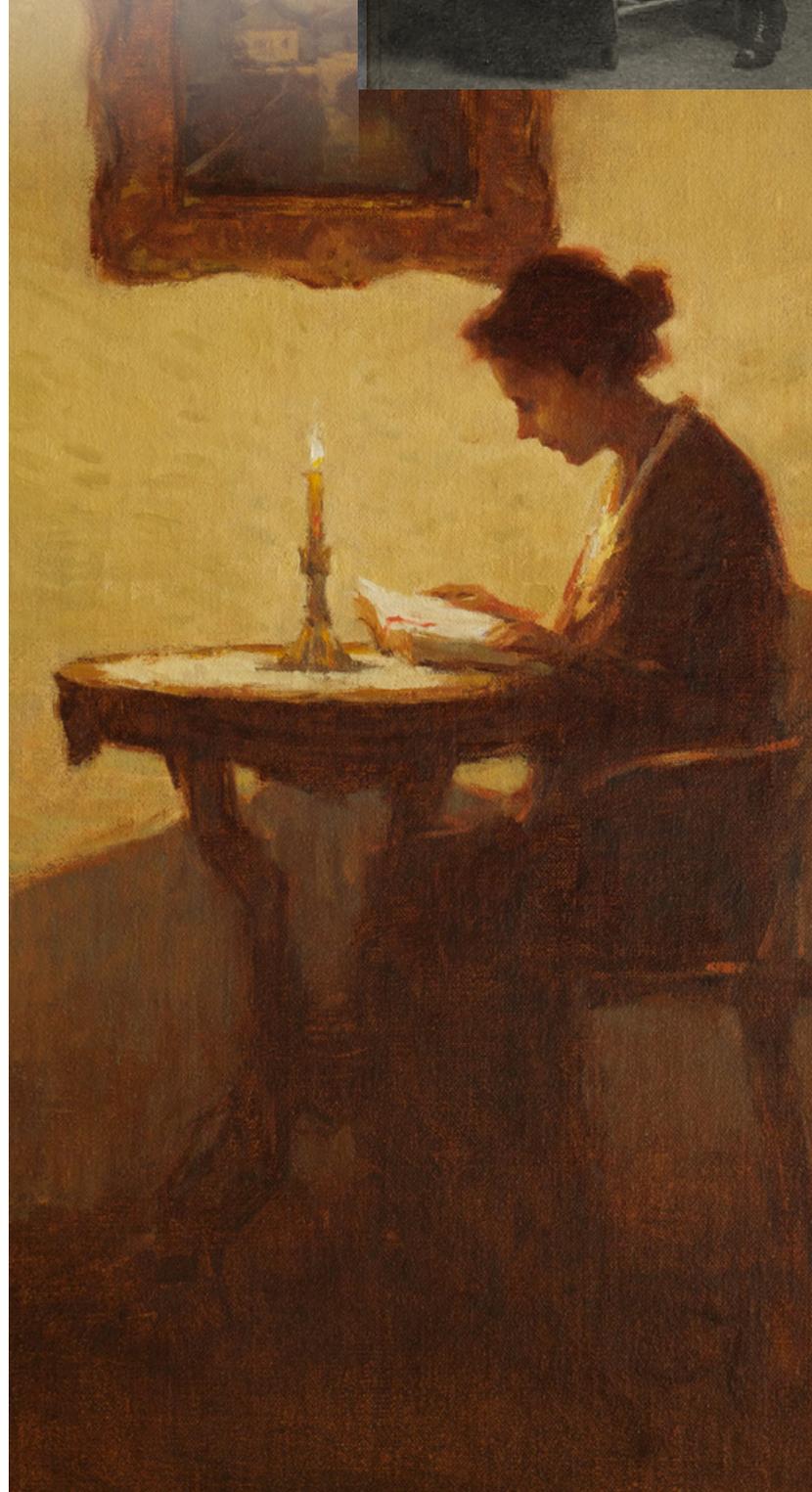
e Siasí 'i 'Aositulia 'o kole ke vahe mai ha kau faifekau ki Sekisolovakia. Na'e momou e kau taki 'o e Siasí koe'uhi na'e fakahū pilisone e faifekau fakamuimuitaha 'i Palakí, 'i ha ta'u 'e 40 ki mu'a, koe'uhi ko 'ene malangá pea na'e kapusi ai ia mei he koló Neongo 'a e pule'anga fo'ou, na'e manavahē e kau taki 'o e Siasí koe'uhi na'e si'isi'i ke fai ha liliu.

Ne 'ikai 'unua 'a Falanisesikā pea na'e hokohoko atu 'ene faitohi mo lotua ke fokotu'u ha misiona. 'I he 1928, hili e nofo tokotaha 'a Falanisesikā 'i ha ta'u 'e hongofulu, na'e toe foki mai—'a e faifekau tatau na'e malanga 'i Palaki 'i he ngaahi ta'u ki mu'a—'a ia ko Tōmasi Paisinga, kuó ne ta'u 83. Na'e hangē kuo ngata 'a e nofo tokotaha pē e fāmili. Kae kehe, hili ha taimi nounou mei ai, na'e fakatupu 'e he hōloa e mo'ui lelei 'a 'Eletā Paisingá ke ne mavahe mei he fonuá.

Na'e loto-si'i 'a Falanisesikā ka na'a ne fili ke hoko atu 'ene faitohi ki he kāingalotú mo e kau taki 'o e Siasí 'i mulí. Na'e fakapale'i 'ene loto vilitakí: 'i he 'aho 24 'o Siulai, 1929, na'e tū'uta ai 'a 'Eletā Sione A. Uītisou (1872–1952) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i Palaki fakataha mo ha kulupu faifekau. 'I he efiati ko iá, na'e kaka 'a Falanisesikā mo e kulupú 'i ha mo'unga na'e ofi ki he Kāsolo Kalasitení, 'a ia na'e fakatapui ai 'e 'Eletā Uītisou 'a Sekisolovakia ki hono malanga'i 'o e ongoongolelei pea fokotu'u ai mo ha misiona. Na'e tohi kimui 'e Falanisesikā, "Oku tokosi'i e kakai te nau lava ke 'ilo'i e fiefia ne mau a'usiá." "[Kuo] mau lotua 'i ha ngaahi ta'u lahi 'a e 'aho ko 'eni."²

'I ha meimei māhina 'e ono, ne fakataha e koló 'i he 'api 'o Falanisesikaá. Na'e faifai pea tokoni'i 'e Falanisesikā hono ngaahi 'ofefiné 'i hono liliu 'o e Tohi 'a Molomoná ki he lea faka-Seki mo fakatoka ha fakava'e ma'á e Siasí 'i he feitu'u 'oku 'iloa he 'ahó ni ko e Lepupelika 'o Sekí.

Kuo kátekina 'e ha tokolahi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e li'ekiná 'o hangē ko Falanisesikaá. Na'e kau 'a e kakai tangata mo e fafine ko 'eni' 'i he 'uluaki ni'ihi ne nau vahevahe e ongoongolelei mo fakatoka e fakava'e 'o e Siasí 'i honau ngaahi fonua tupu'angá, 'a ia na'e faka'atā ai 'a e ni'ihi kehé ke nau vahevahe kimui ange 'i he feohi'anga 'o e kau Mā'oni'oni.

Hili e mālōlō hono husepāniti, ne ohi hake tokotaha pē 'e Falanisesikā hona ongo 'ofefine.

Kuo katekina 'e ha tokolahi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e li'ekinā 'o hangē ko Falanisesikaā. Ko e kakai tangata mo e fafine ko 'enī ne nau lehilehi'i hake 'a e afi 'a 'enau tuí, vahevahe 'a e ongoongolelei, pea langa 'a e Siasí 'i honau fonua tupu'angá.

I he'ene hoko ko e kaumātu'a pulé, na'e fatongia 'aki 'e Fusia Nala ('i he suti 'uli'uli) 'a hono tauhi 'o e fetu'utaki mo e kau mēmipā hili hono tāpuni 'a e Japan Mission 'i he 1924.

Ko e Me'a'ofa Tu'u Ma'u 'o e Tui Mo'oni

I he taimi na'e tāpuni ai e Japan Mission 'i he 1924, na'e ongo'i 'e he kāingalotu tokolahi 'enau hē mo li'ekinā. Na'e tō e tu'unga fakataki-mu'a ki ha kāingalotu 'e meimei 160 'i Siapaní kia Fusia Nala, ko e kaumātu'a pule 'i he fonuá, 'a ia ne fakangofua 'e he'ene ngāue he halanga lēlué ke ne 'a'ahi ki he kau mēmipa kuo mafola atu 'enau nofó. I he taimi na'e 'ikai lava ai ke 'a'ahi 'a Fusiá, na'á ne puke-puke e fetu'utaki 'aki hono pulusi ha makasini na'e ui ko e *Shuro (Palm Leaf)* 'a ia na'á ne vahevahe ai 'a e ngaahi pōpoaki 'o e ongoongolelei mo poupou'i e Kāingalotu 'oku kei toé 'i he ngaahi ta'u ta'emanonga ne muimui maí.

Hili hono fakahiki 'a Fusia 'e hono ngāue'angá ki Manisuliá pea pekia fakafokifā hono fetongi ki he kaumātu'a pulé 'i he 1937, ne 'ikai fuoloa mei ai kuo mole e fetu'utaki mo e kāingalotu 'i Siapaní. Na'e pehē 'e Fusia, "Neongo na'e 'ikai hamau fetu'utaki mo Soleki Siti, . . . ka na'a mau ma'u ha loto fakapapau 'e toe fakaava 'a e Siasí [i'heni]."³

Lolotonga e Tau Lahi 'a Māmani Hono II, ne foki mai 'a Fusia ki Tokiō, 'o ne malanga ki hono kaungā'apí mo fokotu'u 'a e ngaahi fakataha fakauike 'a e Lautohi Faka-Sāpaté. Hili e taú, na'e ma'u 'e Fusia ha fanongonongo ne fai 'e 'Etuatē L. Kilisolo—ko ha mēmipa 'o e Siasí na'e ngāue fakakautau ma'a

'Amelika—ko hano fakaafe'i 'o e kau mēmipa 'o e Siasí 'i he fonuá ke fetu'utaki kiate ia. Na'e 'a'ahi atu 'a Fusia 'i he taimi pē ko iá kia 'Etuatē 'i hono loki he hōtelé. I he taimi na'e 'alu ai 'a 'Etuatē ki he ngaahi fakataha 'o e Siasí 'i Tokiō, na'á ne 'ohovale he ma'ulotu ha kakai 'e meimei toko 100.

Na'e pehē 'e Fusia kimui ange, "I he ngaahi me'a kotoa pē, ko e me'a'ofa ma'ongo'onga tahá, mo ha me'a'ofa 'oku tu'u ma'u, ko e 'ilo'i mo tali 'a e tui mo'oni—'a ia 'oku 'uhinga ia ko hono 'ilo'i 'a e Tamai Hēvaní, Sísū Kalaisi, pea mo e Laumālie Mā'oni'oni."⁴

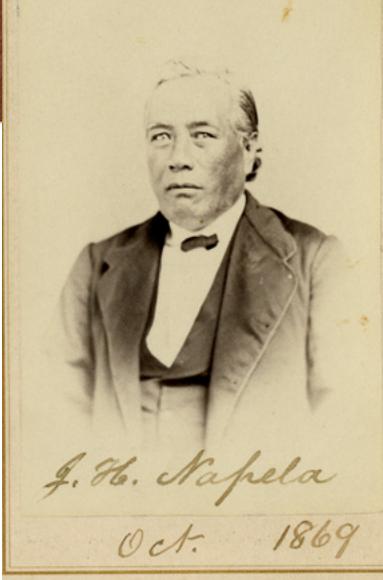
Langa 'o e Siasí 'i Hauai'i

Na'e hoko 'a Sonatane H. Napela ko ha fakamaau na'e faka'apa'apa-ia'i 'i he motu ko Maui ki mu'a pea ne papitaiso mo hono uaifi ko Kití, 'i he 1851. Hili hono fakamālohí 'i 'a Sonatane ke ne fakafisi mei he'ene hoko ko e fakamaau koe'uhi ko 'ene kau ki he Siasí, na'á ne lí'oa ki hono langa hake 'a e Siasí 'i he lotolotonga 'o e kau lea faka-Hauai'i. Na'e ako'i 'e Sonatane 'a e faifekau ko Siasí Q. Kenoni 'i he leá, tokoni ke liliu 'a e Tohi 'a Molomoná, mo fokotu'utu'u e fuofua polokalama ki hono ako'i 'a e kau faifekau 'i ha fa'ahinga lea faka-fonua muli pē.

Ko hono olá, na'e kau mai ki he Siasí ha kāinga Hauai'i 'e 3,000 'i loto 'i he ta'u 'e tolu. Na'e tohi 'a Sonatane 'o pehē, "Oku hā mahino 'aupito kiate kimautolu ko e siasí 'eni 'a e 'Otuá." "Oku tokolahi ha ní'hi he 'otu motú ni 'oku nau ma'u 'a e tui mālohí 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá, tu'unga 'ia Sísū Kalaisi ko e 'Eikí, koe'uhi ke mau ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni."⁵

I he 1872, na'e puke ai 'a Kiti Napela 'i he kiliá pea na'e fie ma'u ke ne hiki ki he kolonia 'o e kakai kiliá

To'omata'u: Ko e taha 'o e 'uluaki kau papi uhui 'i Hauai'i, na'e tokoni 'a Sonatane Napela ke liliu 'a e Tohi 'a Molomoná ki he lea faka-Hauai'i. 'I lalo: Na'e kau atu 'a Uilama Feletiliki (fika ua mei to'ohemá) mo 'Emili Houpi (i loto, 'otu muí) ki he kau fuofua papitaiso 'i 'Asenitina.

TA VALIVALI 'O SONATANE NAPELA I HE ANGALELEIA 'E CHURCH HISTORY LIBRARY AND ARCHIVES

'i Moloka'i. Na'e sai ange pē kia Sonatane ke ne kole ki he koloniá ke fakahū mo ia, 'i ha'ane nofo fakataha mo e Kāingalotú. Na'á ne faitohi ki he poate 'o e mo'uí 'o pehē, "Lolotonga e vaha'ataimi nounou 'oku toé, 'oku ou loto ke u nofo fakataha mo hoku uaifi."⁶ Na'e tali e kolé, pea na'e hoko 'a Sonatane ko e palesitini fakakolo 'i Moloka'i. Na'e ngāue vāofi 'a Sonatane mo e pātele Katolika fakalotofonua, ko Father Damien, ke tokoni kiate kinautolu kotoa pē na'e fakamamahi'i 'aki 'a e mahakí ni. Na'e faifai pē pea mālōlō 'a Sonatane mei he kiliá 'a ia na'á ne puke ai 'i he koloniá.

"Oku ou Vikiviki ke Hoko ko ha Me'angāue 'i he To'ukupu 'o e 'Otuá"

Na'e hoko e ongo fāмили Feletiliki mo Houpi ko e Kāingalotu pē ia 'i 'Asenitina 'i he taimi na'a nau hiki mai ai mei Siamane 'i he konga kimu'a 'o e 1920 tupú. Na'e feinga 'a Uilama Feletiliki mo 'Emili Houpi ke vahevahe 'a e ongo-ongolelé 'i hona fonua fo'ou, 'aki hono tufaki 'o e fanga kí'i tohitufa pea mo fakaafe'i e ní'ihiki kehé ke kau ki he'enua ngaahi fakatahá. Na'e tohi 'a Uilama 'o pehē, "Oku ou ma'u ha tui kakato ki he'e-ku Tamai Hēvaní te Ne fekau'i mai ha ngaahi kaungā-me'a mo'oni 'a ia te nau tali 'a e ongoongolelé, he 'oku ou vikiviki ke hoko ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá."⁷

Ka neongo iá, na'e 'i ai ha ngaahi faingata'a lahi. Na'e nofo vā mama'o e ngaahi fāmilí pea na'e pau ai ke nau fononga ha houa 'e ua ke nau fakataha. Koe'uhi na'e tūkoni 'a 'Emili pea akonaki 'a Uilama 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné, na'e 'ikai ke nau lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ouau hangē ko e Sākalamēnití pe ko hano foaki ha ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eiki.

'I he 1924, ne fā'ele'i ai 'e Hilitā Houpi ha kí'i pēpē fefine, 'a ia na'e pekia hili ha mahina 'e ua mei ai. Lolotonga 'ene tenghiá, na'e kole 'e Hilitā pe ko e hā

*Ne faka'atā 'e
he'enua loto vilitakī
ke fakatoka e
fakava'e 'o e Siasī ke
lava e ni'ihī kehē ke
nau vahevahe kimui
ange 'i he fakafeohi
'a e Kāingalotū.*

Ke ma'u atu ha fakamatala lahi ange ki he ngaahi me'a ni mo ha Kāingalotu faivelenga kehe mei he funga e māmani, 'a'ahi ki he Country Histories 'i he konga Church History 'o e Gospel Library app pe 'i he history.lds.org.

I he taimi na'e fetaulaki ai 'a e Filipe mo 'Anelisi 'Asati (to'ohema) pea mo Lusieni mo 'Akata Afui 'i Kouti ti 'Aivolī, na'e fiefia fakatou'osi e ongo mātu'a mali 'i he'enua 'ilo'i ne 'ikai te nau tuenoa 'i he Siasī 'i ai.

e founa 'e lava ai ke fakakau mai ai e hingoa 'o e pēpē 'i he ngaahi lekooti 'o e Siasī. Ko hono olá, ne kamata fetu'utaki 'a Uilama mo e kau taki 'o e Siasī 'i Soleki Siti.

'I ha ta'u 'e taha mo e konga mei ai, na'e 'ave 'a 'Eletā Mēvini J. Palati (1873–1939) 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá fakataha mo ha kau faifekau kehe ke nau fe'iloaki mo e kau papi ului ne faka'au ke nau tupulaki 'i Puenosi 'Ailé. 'I he taimi na'a nau tū'uta ai 'i Tisema 'o e 1925, na'e papitaiso 'e 'Eletā Palati ha kau ului tokolahi mo fokotu'u ha kolo. Na'e fakatapui 'e 'Eletā Palati 'a Saute 'Amelika ki he ngāue fakafai-fekau 'i he 'Aho Kilisimasī mo fokotu'u e fuofua misiona 'i he konitinēnitī.

Ko Hono 'Omi 'o e Ongoongolelei ki Hono Kakaí

Ne langa 'e Filipe mo 'Anelisi 'Asati ha mo'ui fiemālie 'i he taimi ne tukituki atu ai e ongo faifekau 'i hona 'apí 'i Kolini, Siamane, 'i he 1980. Na'e vave 'ena tali 'a e ongoongolelei mo ongo'i 'ena "fonu mahuohua he ngaahi tāpuaki." Taimi nounou mei ai ne ongo'i mālohi 'a Filipe ke ne foki

ki hono fonua tupu'angá ko Kouti ti 'Aivolī ke vahevahe 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Na'e manatu 'a Filipe 'o pehē, "Ko ia 'i he 1986, hili ha ngaahi lotu mo e 'aukai fakataha mo hoku uaifi, ne u fakakaukau ke foki ki he Kouti 'Aivolī ke foaki 'a e me'a na'a ku ma'ú, ke toe lelei ange ai 'a e tokolahi 'o hoku fāmili mo hoku kakaí."⁸

Kimu'a peá ne mavahe mei Siamané, na'e fealea'aki 'a Filipe mo e kau taki 'o e Siasī. Neongo na'e 'ikai 'i ai ha ngaahi 'iuniti 'o e Siasī 'i Kouti ti 'Aivolī, na'e 'i ai ha tokolahi 'o e kāingalotú ne nau kau ki he Siasī 'i he ngaahi fonua kehē. Na'e 'oange ki he fāmili 'Asati ha lisi 'o 'enua ngaahi hingoa pea 'i he ta'u hoko maí ne nau faitohi kiате kinautolu takitaha. Ne māmalie pē hono toe fakamāfana 'i he fāmili 'Asati 'a e tuí 'i he ni'ihī kehē pea na'e fakangofua ke nau kamata fakahoko e ngaahi houalotu he Sāpaté 'i honau 'apí. Na'e hoko atu ai mo e ngaahi uōtí mo e ngaahi koló, pea 'i he 1997 na'e fokotu'u 'a e fuofua siteiki 'i Kouti ti 'Aivolī. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALA

1. Frances McOmber, 'i he Ruth McOmber Pratt, "Frantiska Vesela Brodilova," tohi 'oku 'ikai paaki (2009), 18.
2. Františka Brodilová, 'i he Pratt, "Frantiska Vesela Brodilova," 25.
3. Fujiya Nara, 'i he Lee Benson, "Japanese Member Survives Adversity," *Church News*, 'aho 17 'o Fēpueli, 1979, 7.
4. Fujiya Nara, 'i he Benson, "Japanese Member Survives Adversity," 7.
5. Jonathan Napela, 'i he "Foreign Correspondence: Sandwich Islands—Minutes of Conference, Makawao, 'aho 1 'o 'Epeleli, 1852," *Deseret News*, 'aho 27 'o Nōvema, 1852, 4.
6. Jonathan Napela, 'i he Fred E. Woods, "A Most Influential Mormon Islander: Jonathan Hawaii Napela," *The Hawaiian Journal of History*, volume 42 (2008), 148.
7. Wilhelm Friedrichs, tohi, 'i he 'aho 5 'o Mā'asi, 1924, Argentine Mission Correspondence, Church History Library.
8. Robert L. Mercer, "Pioneers in Ivory Coast," *Liahona*, Mā'asi 1999, 19.

TĀ FAKATĀTĀ O E ATĀ E CODY BELL

‘Oku Liliu Mo‘ui ‘a e Tohi ‘a Molomoná

Na‘e fakatupulaki e tui ‘a e kau papi ului ko ‘eni ‘i hono lau e Tohi ‘a Molomoná.

Ko e mo‘oni ko e Tohi ‘a Molomoná ko ha me‘a-‘ofa ia na‘e fakataumu‘a ke ‘omi ‘a kitautolu, ko e fānau ‘a e ‘Otuá, ki ha ‘ilo ‘o e ongoongolelei mo‘oni ‘o Sīsū Kalaisí. ‘Oku fakakaukau ‘e ‘Eniliki Sepa Pasitameni, ko ha mēmipa mei Lima, Pelū, ko e Tohi ‘a Molomoná ko ha ngaahi tohi ia mei ha mātu‘a ‘ofa: “Na‘e ‘faitohi’ ‘etau Tamai Hēvaní ‘o fakafou ‘i he kau palōfitá, ‘o ‘omi fale‘i, fakafiēmālie, mo e fakahinohino ki he‘etau lelei mo tāpuaki‘i kitautolu ‘i he taimi kotoa pē. ‘Okú Ne fu‘u poto ‘i He‘ene palaní ‘okú Ne ‘afio‘i ai e founga ke ‘omi ai kiate kitautolu e ngaahi tohi ‘o e ‘ofa ko iá ‘i he taimi pē ko ia ‘oku mateuteu ai hotau lotó ke mahino ‘Ene ngaahi tāpuakí mo ‘Ene ongoongolelei.”

‘Oku ‘i heni ha ngaahi fakamo‘oni mei ha kau papi ului ‘i he funga ‘o e māmaní ‘o kau ki he ngaahi akonaki ‘o e Tohi ‘a Molomoná na‘e matu‘aki makehe kiate kinautolu ‘i he taimi na‘a nau fuofua ako ai fekau‘aki mo e Siasí.

Ko ha Fakamo‘oni ‘e Taha ‘o Sīsū Kalaisi

Na‘á ku mamata ki ha tatau ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘i he fale ‘o hoku ‘ilamutú, ‘i ‘Ipatani, Naisília. Koe‘uhi ko ha tokotaha au ‘oku ou manako he laukongá, na‘á ku fifili ki he ‘uhinga na‘e pehē ai ‘e he tohi “ko ha fakamo‘oni ‘e taha ‘o Sīsū Kalaisí,” peá u to‘o leva ‘a e tohi ‘o lau ia.

Na‘e hanga ‘e he ‘ulu‘i fakamatala ko ia “ko ha fakamo‘oni ‘e taha ‘o Sīsū Kalaisí” ‘o fakaava hoku ‘atamaí ki he malava ke ‘i ai ha Fakamo‘ui fakamāmanilahi, kae ‘ikai ko e Fakamo‘ui pē ‘o e kau ‘Isilelí, ‘a ia na‘e hoko ko ha hoha‘a lahi kiate au ‘i he taimi ko iá. Na‘e hanga

‘e He‘ene ‘a‘ahi ki he kakai Nifái mo hono fokotu‘u ‘o ‘Ene ngaahi fonó mo e ngaahi ouaú ‘i he lotolotonga ‘o e kakai ‘o faka‘ai‘ai au ke u ‘ilo lahi ange ki He‘ene ngāue fakafaifekau.

Na‘e tataki au ‘e he ‘ulu‘i fakamatala ko iá ke u ako lahi ange fekau‘aki mo e Siasí. Na‘e kamata ke u ongo‘i ‘a e Laumālié ‘i he‘eku talangofua ki he ngaahi fakatokanga na‘e hiki ‘i he Tohi ‘a Molomoná, ‘o hangē ko e lotu ke ‘ilo‘i ‘a e mo‘oni ‘iate au peé (vakai, Molonai 10:4). ‘Oku ou ‘ilo‘i he taimi ni ‘oku mo‘ui ‘a e Fakamo‘uí pea ‘okú Ne ‘ofa ‘iate kitautolu kotoa pē.

Ezekiel Akeh, ‘Aitahō, USA

1 Nifai 8—Fua ‘oku “lahi hake ‘i he Ngaahi Me‘a Kotoa Pē Kuó u Kai Ai ‘i Mu‘á”

I he 1 Nifai 8:11–12, ‘oku fakamatala ‘i he Lihai ‘a e fua ‘o e ‘akau ‘o e mo‘uí ‘oku “melie ‘aupito ia, ‘o laka hake ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē kuó u kai ai ‘i mu‘á. . . . Na‘e fakafonu ‘e ia ‘a hoku laumālié ‘aki ha fu‘u fiefia lahi.” ‘I he taimi na‘á ku lau ai e ngaahi veesi ko ‘eni, na‘á ku ongo‘i mālohi ko e fua ko ‘eni na‘e makehe ‘aupito pea na‘á ku fie ma‘u foki mo ia.

Na‘á ku ongo‘i ha ‘ofa lahi kia Lihai. Na‘á ku fakakaukau kapau ko Lihai au pea na‘e ‘i ai ha fua pehē, te u ongo‘i tatau mo ia pea te u fie ma‘u lahi ke kai ai foki mo hoku fāmilí. Na‘e ongo mo‘oni ‘eni kiate au koe‘uhi ‘oku te‘eki ai ke kau ‘eku ongo mātu‘á ki he Siasí; pea ko ia ‘i he‘eku lau e ngaahi veesi ko ‘eni, na‘a mo e taimi ni, ‘oku hangē ‘oku nau lea ‘aki e me‘a ‘oku ‘i hoku lotó.

Na‘á ku ‘ilo‘i ko e fua makehe ‘eni, ki mu‘a ia peá u ‘ilo‘i ‘okú ne fakafongā ‘i e ‘ofa ‘a e ‘Otuá mo ‘Ene

ongoongolelei. Kimui ange aí, 'i he taimi pē na'e mahino ai kiate au 'a e 'uhinga 'o e fuá, na'á ku fakakaukau ki he founda totonu 'oku fakamatala'i ai ia 'i he folofolá.

Ko e folofolá ko e ngaahi lekooti ia 'o e mo'oni mei he kau palōfitá pea 'oku tu'u ai e folofola 'a e 'Otuá.

Eun Jin Yeom, Saieongi, Kōlea Tonga

Sēkope 5:74—Ko ha Loto Holi ke Tauhi ki he 'Otuá

¶ he taimi na'á ku ako ai 'o kau ki he Siasí, na'á ku lau 'a Sēkope 5:74. Na'e tu'u ia 'i hoku 'atamaí mei he taimi pē ko ia ne u lau ai iá. Na'á ku hoko ko ha mēmipa mālohi 'aupito 'i hoku siasí 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí pea na'e 'i ai ma'u pē ha holi ke tauhi ki he 'Otuá. Na'e a'u pē 'ou faka'amu ke u ako e 'ilo fakafilōsefá mo e tui fakalotú ha 'aho kae lava ke u tauhi kiate Ia. Ne 'osi lava 'eku sivi hū ke ako e 'ilo fakafilōsefá.

Ka he 'ikai toe ngalo e taimi na'á ku fuofua lau ai e potu-folofola ko iá. 'Oku ou manatu'i e pō hili 'eku fuofua ma'u-lotu 'i ha lotu 'a e Siasí. Lolotonga ha kī'i mālolō 'i he vaha'a e ngaahi kalasí, ne u mamata 'i he papa fanongonongó ki

he fakahā na'e ma'u 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni 'o kau ki hono tukuhifo e ta'u ngāue fakafaifekau.

'I he taimi na'á ku lau ai 'a e Sēkope 5:74 he pō ko iá, na'á ku 'ilo'i ai kuo pau ke u tauhi ki he 'Otuá. Pea, hangē ko 'eku vakai ki he kau faifekau—'a e ongo talavou ko ia na'á na ta'u tatau mo aú—'i he'enu foaki 'enu mo'uí koe'uhi ko Iá, na'á ku 'ilo ko e founda 'eni 'e lava ke u fai ai iá. 'I he pō ko iá kimu'a pea fai e lotú, na'á ku fili ai ke u papitaiso. 'I he pō ko ia hili e lotú, na'á ku fili ai ke u 'alu 'o ngāue fakafaifekau. 'I he taimi ní kuó u foki fakalāngilangi ki 'api hili 'eku ngāue fakafaifekau ki he kakai faka'ofa'ofa 'o e Philippines Cebu East Mission.

Josef Gutierrez, Patangasi, Filipaini

Ko e Tohi 'a 'Inosí—Fakamolemole'i 'o e Ngaahi Angahalá

¶ he'eku fuofua lau e Tohi 'a Molomoná, na'e 'ikai ke u 'ilo e feitu'u ke kamata aí. Ne u fefa'uhi mo e fakamolemole, tautautefito ki hono fakamolemole'i pē aú mo 'ilo'i pe na'á ku mo'ui taau nai ke fakamolemole'i au. Na'e talamai 'e ha taha 'o e kau faifekau fefiné te u ma'u e talí 'i he folofolá pea kapau na'e 'ikai te u 'ilo'i 'a e feitu'u ke kamata aí, 'oku totonu ke u lotu ki ai pea 'e 'i ai 'a e potu-folofola 'oku ou fie ma'ú. Na'á ku fakakaukau ke u lau 'i he feitu'u te u huke ki aí—ko e tohi 'a 'Inosí, veesi 4–6. Na'á ku 'ilo'i na'e mo'oni e Tohi 'a Molomoná 'i he taimi pē ko iá hili hono lau iá.

Jennifer Andreski, Kalefōnia, USA

Mōsaia 27—Ko e Faingamālie ke Liliú

¶ he'eku fuofua lau e Tohi 'a Molomoná, ko e kongá 'o e Tohi 'a Molomoná na'á ku sai'ia taha aí na'e hā ia 'ia Mōsaia 'i he taimi na'e faka'ikai'i ai 'e he foha 'o 'Alamaá 'a e Siasí mo ne feinga ke faka'auha iá. Ka na'e 'i ai ha fu'u liliu lahi kiate ia—na'á ne ongo'i e Laumālie Mā'oni'oni pea na'e liliu ia ki ha tokotaha 'oku tui. 'Oku ou sai'ia mo'oni ai koe'uhi 'oku totonu ke foaki 'a e faingamālie ke liliú ki he taha kotoa pē.

Maria Garcia Henrique Gonzalez, Molo, Silei

Mōsaia 27:28–29—Fiefiá mo e Huhu'í

¶ hoku tu'unga ko e mēmipa fo'ou, na'e ongo kiate au 'a Mōsaia 27:28–29. Na'á ku—pea 'oku ou kei—fakamālō

Ezekiel Akeh

Josef Gutierrez

Jennifer Andreski

Marie-Chantal Hogue

Venu Bhaskar Nakka

lahi koe'uhi ko e 'alo'ofa 'a e 'Eiki kiate au 'o huhu'i au mei ha mo'ui faiangahala. Kimu'a 'i hono papitaiso aú, na'á ku fakakaukau 'oku ou fiefia, ka na'e 'ikai lava ke fakatataua e fiefia na'á ku ongo'i 'i he'eku tali ko ia 'a e ongoongolelei kuo toe fakafoki maí. Kuo te'eki ke u ongo'i e loto falala mo e fakapapau ko iá ki ha kaha'u 'oku lelei.

Hili hono tali e fakaafe 'a 'Alamaá ke "ha'u 'o papitaiso ki he fakatomalá, koe'uhi ke mou kau foki 'i he ma'u 'a e fua 'o e 'akau 'o e mo'uí" ('Alamā 5:62), ne u a'usia 'a e fakafie-mālie tatau mo e fakahaofi nonga 'o hangē ko 'Alamā ko e Sī'i 'i he taimi na'á ne tohi ai: "na'á ku 'i he vanu fakapo'uli tahá; ka ko 'eni kuó u mamata ki he maama fakafo 'a e 'Otuá. Na'e mamahi'ia 'a hoku laumālié 'i he fakamamahi ta'engata; ka kuo fakahaofi au, pea 'oku 'ikai ke toe fakamamahi 'i 'a hoku laumālié" (Mōsaia 27:29). Na'e tokoni'i au 'e he potufofolola ko 'eni ke fakamahino'i mai na'e fokotu'u 'a 'eku lisi fo'ou ki he mo'uí mo 'eku fiefia fo'ou 'i hono fakamo'oni'i ko Sīsū Kalaisi ko hoku Fakamo'uí mo hoku Huhu'i. Ko 'eni 'oku ou hounga'ia ta'efakangatangata koe'uhi ko e totongi hoku Fakamo'uí e mahu'inga 'o e fakamaau totonú pea faka'atā au ke u toutou ongo'i 'a e 'ofa tatau pē 'i he taimi kotoa pē 'oku ou fakatomala aí.

Marie-Chantal Hogue, 'Onateleō, Kānata

Ko e Kī'i Tohi Lanu Pulū Ko Iá

Na'á ku tupu hake 'i 'Initia, 'a ia ko e feitu'u ia ne u fe'ilo-aki ai mo e kau faifekau mo fuofua ma'ulotu aí. Na'e hoko e Sāpate ko iá ko he Sāpate Pekia. Na'á ku tōmui mai ki he lotú koe'uhi ko e taimi-tepile 'eku ngāué, pea u 'alu ki ha kalasi Lautohi Faka-Sāpate 'a e to'u tupú, 'a ia na'e fai lēsoni ai ha faifekau. Na'á ne lau ha ngaahi potufofolola mei ha tohi lanu pulū 'a ia kuo te'eki ke u sio ai ki mu'a ka na'e ongo 'o hangē ko e Tohi Tapú. Lolotonga 'ene faiakó, ne u ongo'i ha ongo mālohi 'i hoku lotó mo e 'ilo 'oku totonu ke ma'u 'a e tohi ni.

Na'á ku 'alu fakahangatonu ki ai 'i he 'osi 'a e kalasi 'o talaange, "Oku ou fie ma'u 'a e tohi ko 'ená." Koe'uhi ko e tohi ko e folofola pē ia 'a'aná, na'e 'ikai lava ke ne foaki ia ma'aku, ka na'á ne tuku ke u sio mo u ala ki ai. Na'á ku sio ki he mata'i tohi koula na'e paaki 'i he takafi: "Ko e Tohi 'a Molomoná." Ne u toe ma'u e ongo'i tatau 'a e fie ma'u ke 'i ai ha tohi ma'aku. Na'e 'ave 'e he faifekau 'eku tu'asilá mo ne palōmesi mai te ne 'omi ha'aku tohi. Ko ia ai, na'e ha'u e ongo faifekau ki hoku 'apí hili ha taimi si'i mei ai 'o 'omi ha'aku tatau 'o e Tohi 'a Molomoná. Na'a nau kamata leva hono ako'i kiate au e ngaahi lēsoní.

'I he ta'u ko iá, ne 'omi 'e he Pekia ha tāpuaki ma'ongo-'onga ki he'eku mo'uí: ko e Tohi 'a Molomoná. Kuo 'omi 'e he kī'i tohi lanu pulū ko iá ha laumālie mo'ui kiate au, pea 'oku ou fakamālō ne u ma'u 'a e faingamālie ke u ako mei ai. ■

Venu Bhaskar Nakka, Kalefōnia, USA

NGAAHI MO'ONI MĀLOHI 'I HE TOHI 'A MOLOMONÁ

"Oku hoko ha me'a mālohi he taimi 'oku fekumi ai ha kī'i tamasi'i ke 'ilo lahi ange kiate la mo Hono 'Alo 'Ofa'angá. 'Oku 'ikai ha feitu'u 'e toe mālohi mo mahino ange ai e ngaahi mo'oni ko iá ka ko e Tohi 'a Molomoná. . . .

"Sī'oku kāinga 'ofeina, 'oku ou fakamo'oni ko e Tohi 'a Molomoná ko e folofola mo'oni ia 'a e 'Otuá. 'Oku 'i ai e tali ki he ngaahi fehu'i mahu'inga taha 'o e mo'uí.

Palesiteni Russell M. Nelson, "Ko e Tohi 'a Molomoná: Ne Mei Fēfē Nai Ho'o Mo'uí Ka Ne 'ikai Ia?" *Liahona*, Nōvema 2017, 61, 62.

KO E KAKAI LELEI 'O SENI SIAOSÍ

I he'eku kei ta'u 12 naí, na'á ku mamata 'i ha fo'i faiva 'a e Siasí 'a ia na'e hā ai hono lotua 'e Palesiteni Lolenisō Sinou (1814–1901) 'a e Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i Seni Siasí, 'Tutaá, USA, 'a ia ne tofanga 'i he la'ala'aá.

Na'e lotu 'a Palesiteni Sinou 'o pehē, "Eiki, tāpuaki'i mu'a 'a e kakai lelei 'o Seni Siasí."

Ne toka fuoloa e kupu'i lea, "a e kakai lelei 'o Seni Siasí," ia 'i hoku 'atamai kei síí. Koe'uhí na'á ku nofo 'i Sileí, ne u feinga ke fakakaukau pe ko e hā 'a e fa'ahinga kāingalotu faivelenga "ko e kakai lelei 'o Seni Siasí". Na'á ku fie fe'iloaki mo kinautolu.

'Osi mei ai ha ta'u 'e 30 tupu, ne u 'ave mo hoku fāmilí 'i he 2005, 'ema tamasi'i fika uá ki Polovo, 'Tutā, ke fakataha ai mo hono tokouá, 'a ia na'á ne ako 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Tongí. 'I he efiāfi hili 'emau tū'uta atú, na'á ku pehē ange, "Oku ou fie 'alu 'o sio ki he kakai lelei 'o Seni Siasí."

Ne talamai 'e hoku foha lahi tahá, "E Papā, 'oku mama'o 'a Seni Siasí."

Na'á ku tali ange, "Sio mai, na'e totongi 'e Papā e tikite vakapuná. 'Oku totongi 'e Papā 'a e me'akaí. 'Oku totongi 'e Papā 'a e penisiní. Ko e me'a pē 'e taha 'oku fie ma'u 'e Papā. 'Okú ne fie ma'u ke fe'iloaki mo e kakai lelei 'o Seni Siasí!"

Pehē mai leva 'e hoku fohá, hili 'ene fakatokanga'i 'oku ou fakamātoatō, "Sai."

'I he 'aho hono hokó ne mau fononga me'alele leva he maile 'e 260 (kilomita 'e 418). Hili 'emau tū'uta ki Seni Siasí, ne mau ō ki he senitā taki-mamata 'i he tempalé 'o 'a'ahi ki he 'api fa'ahita'u momoko 'o Palesiteni Pilikihami 'Tongí (1801–77). Na'a mau 'a'ahi foki ki he tāpanekalé, 'a ia ne fakaafe'i ai au ke u lea ki hoku fāmilí 'i ha miniti mei he tu'unga malanga tatau pē na'e lea ai 'a Palesiteni Sinou ki he "ko e kakai lelei 'o Seni Siasí." Na'a mau lue takai holo 'i he koló, 'o mamata mo fe'iloaki mo e kakaí. Ne nau hangē pe ko ha Kāingalotu angamaheni mo faivelenga 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Na'á ku fiefia 'i he'emau oó. Ka 'i he taimi ne mau foki ai ki Sileí, ne

u fakatokanga'i ha me'a: na'a ku 'osi mamata he "kakai lelei 'o Seni Siasí" ki mu'a.

Koe'uhí ko 'eku ngāue mo hoku ngaahi fatongia he Siasí, kuó u fononga takai 'i Silei. Kuó u mamata ki ha kakai lalahi kei talavou 'i Kalama 'i he'enau feinga ke tauhi e ngaahi fekaú. Kuó u mamata 'i La Selina ki ha mātu'a faivelenga 'oku nau a'u kei taimi mai mo 'enau fānaú ki he ngaahi houalotu 'a e Siasí. Kuó u mamata 'i 'Anitofakasitā ki he Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni he'enau taukave'i e me'a 'oku totonú he 'aho kotoa peé. 'I Valena, Kapiapo, Kalatela, Tokopila, mo e ngaahi kolo kehé, kuó u mamata ai ki he kāingalotú he'enau tū'ulutui ke lotu pea toki laka ki mu'a neongo 'oku 'i ai ha taimi 'oku 'ikai faingofua ai.

Ko e taimi 'oku ou vakai ai ki he Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni 'oku talangofua mo kātaki—'o tatau ai pē pe 'oku nau nofo 'i fē pe ko e hā e ngaahi faingata'a 'oku nau fehanga-hangai mo iá—'oku ou pehē kiate au, "Ko e kakai lelei 'eni 'o Seni Siasí." ■ Claudio Gonzalez, 'Anitofakasitā, Silei

Ko e taimi 'oku ou vakai ai ki he Kāingalotu faivelenga 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní—'o tatau ai pē pe 'oku nau 'i fē—'oku ou pehē kiate au, "Ko e kakai lelei 'eni 'o Seni Siasí."

“KO HONO MO’ONÍ, KO E TAHA AU ‘O KINAUTOLU”

Na’á ku toki tangutu hifo pē ‘i he pasí ‘i he taimi ne male’ei mai ai ha tangata mei he tafa’aki ‘e tahá, ‘o pehē mai, “Okú ke ma’u ha laumālie lelei.”

‘Oku ‘ikai fie ma’u ke u tala atu, na’á ku ‘ohovale. Kuo te’eki tu’otaha ke teitei vikia au kimu’a koe’uhi ko hoku laumalié. ‘I he ‘ikai ke u ‘ilo’i ha’aku talí, ne u pehē atu ai pē, “Mālō.”

Na’e talamai ‘e he tangatá na’á ne lava ke tala koe’uhí ko ‘ene ngāue mo ‘ene kulupu tui fakalotú. Ne u fanongo kiate ia ‘i he’ene ‘omi e fale’i ki he founa ‘o hono tauhi hoku laumalié ke faka’ofo’ofá.

Ko e taimi ne tu’u ai e pasí, na’á ma fakatou tu’u ke hū ki tu’a pea na’á ne foaki mai ha fakakaukau faka’osi kiate au: “Fakapapau ‘i ‘oku ‘ikai ke ke fanongo ki he kau Māmongá.”

Ne hangē ne tu’u ma’u e taimí ‘i ha ki’i mōmēnití. Na’e fakatokanga ‘i ‘e he tangatá ni ha me’a makehe ‘i hoku matá, ka na’e ‘ikai ke ne ‘ilo’i ne tu’unga ia *koe’uhí* ko ‘eku tui fakalotú.

‘E founa fēfē ha’aku talí? Ko hono mo’oní, ko ‘eku ‘uluaki fakakaukau ke ‘oua na’á ku lea pea u fakangalingali pē ne ‘ikai ke u ongo’i ia. Na’á ku manavasi’i kapau te u talaange ko ha mēmipa au ‘o e Siasí, mahalo te ne fai ha tali ‘oku kovi pe fefeka.

Ka na’e ha’u ha potu folofola ki hoku ‘atamai: “He ‘oku ‘ikai te u mā ‘i he ongoongolelei ‘o Kalaisí: he ko e mālohi ia ‘o e ‘Otuá ki he fakamo’uí kiate kinautolu kotoa pē ‘oku tuí” (Loma 1:16). Ne u fakatokanga ‘i na’e ‘ikai ke u mā ‘i he ongoongolelei, pea na’á ku ‘ilo’i ‘e ‘ikai lava ke ulu atu hoku laumalié ki he ni’ihi kehé kapau he ‘ikai ke u tu’u ko ha fakamo’oni. ‘I he’eku tukupá fo’ou, ne u sio ki he tangatá mo pehē ange, “Ko hono mo’oní, ko e taha au ‘o kinautolu.”

Na’á ku ‘ilo’i ‘e ‘ikai lava ke ulu ‘a hoku laumalié ki he ni’ihi kehé ‘o kapau ‘e ‘ikai ke u hoko ko ha fakamo’oni.

Ne sio fakamama’u mai e tangatá pea u sio fakamama’u atu. Ne u ‘ohovale ‘i he’ene kata mo pehē mai he ‘ikai ke ne kau ki he Siasí koe’uhí he na’á ne fu’u sa’ia ‘i he kofí. Na’á ku kata mo au, pea ma māvae ai.

‘Oku ou fiefia ‘i he fili na’á ku fai ‘o a’u mai pē ki he ‘ahó ni. ‘Oku ou

‘ilo’i ‘e lava ke faingata’a ke te tu’u ko ha mēmipa ‘o e Siasí. ‘E lava pē ke mātu’aki fakailifia ‘i he taimi ‘e ni’ihi! Ka ‘i he taimi ‘oku tau fakafofonga ‘i ai ‘a e ‘Otuá, ‘e lava hotau ngaahi laumalié ‘o ulu atu ko ha ngaahi maama ki māmani. ■

‘Epi Tōnē, ‘Iutā, USA

Ne hokohoko atu pē
‘eku lele ‘i he tau’anga
me’alelé ‘i ha ta’u ‘e tolu.

LELE KI HE SIASÍ

I ha ‘aho ‘e taha, lolotonga ‘eku kumi ha feitu’u ke u lele aí, na’á ku fakakaukau ke ‘ahi’ahi ‘i e tau’anga me’alele ‘o ha ‘apisiasi ‘i homau feitu’ú. Na’á ku sai’ia ai koe’uhí he na’e maama mo ‘osi valitaa’i. Ne u ‘ilo’i kapau te u lele takai tu’o 10 ki he 15 ‘i he falé ‘e kakato ai ‘eku fakamālohisisino maile ‘e tolú (kilomita ‘e 4.8).

Ne u lele hokohoko ‘i he tau’anga me’alelé ‘i ha ta’u ‘e tolu. Na’á ku sio, mei he taimi ki he taimi, ki ha kakai ‘i he tau’anga me’alelé koe’uhí he na’á ku lele he taimi ‘e ní’ihi he lolotonga e ngaahi houalotú mo ha ngaahi ‘ekitiviti kehe.

Ne tu’o lahi ha’aku ma’u ha ongo ne fie ma’u ke u talanoa mo ha taha ‘o kau ki he Siasí, ka ne ‘ikai ha’aku ‘ilo ha founa ke fai ai ia. ‘I he’eku foki ki ‘api mei he ngāué ‘i ha efiafi ‘e taha, ne u fakakaukau ke u afe ‘o vakai pe te u lava ‘o ma’u ha taha ai. ‘I he’eku hū ki he falelotú, ne u ma’u atu e ongo faifekaú ‘i he’enua

faka’osi’osi e ngaahi ‘initaviu mo ‘enua palesiteni fakamisioná. Na’á ku fakafe’iloaki au pea mau tangutu leva he feitu’u talitalí. Ko e feitu’u ia ne na ako’i ai au ‘i he’eku ‘uluaki lēsoni he ongoongolelé.

Ne hokohoko atu ‘eku fakataha mo e ongo faifekaú ‘i he uike ‘e ua ne hoko maí. Ko e taimi na’á ku ‘alu ai ki he houalotu sākalamēnití, ne fakahā mai ‘e he kāingalotu ‘o e uōtí ha ‘ofa, talitali lelei, fakafeohi, mo fakalotolahi. ‘I he’eku fakakaukau ki he me’a na’á ku akó, ne u fakatokanga’i ne fakatupulaki ‘e he’eku fie ‘ilo ki he Siasí ‘a e fie ma’u ko ia ke u fili ke papitaisó. Na’á ku ongo’i na’e ue’i au ‘e he Laumālié ke fai ‘a e finangalo ‘a ‘eku Tamai Hēvaní, ka na’á ku kei fāinga mo e fili ko iá. Fāifai pea na’e papitaiso au ‘i Nōvema ‘o e 2001, ‘i hoku ta’u 36.

Ko ‘eku fili ke lele ‘i he tau’anga me’alele ‘o e siasí ne hā ngali ta’e-mahu’inga pē ‘i he taimi ko iá. Ka

na’e iku ai ki hoku ngaahi tāpuaki ma’ongo’onga tahá: ki he’eku hoko ko e mēmipa he Siasí; ki he’eku fe’iloaki mo hoku uaifi faka’ofa’ofa, ko Senifaá; pea mo ‘eku sila kiате ia ki he mo’uí ni mo ‘itāniti ‘i he Temipale San Diego California.

Ko ia, kapau ‘okú ke sio ki ha taha ‘oku fakamālohisisino holo ‘i he tau’anga me’alele ‘o homou falelotú, fakafe’iloaki koe ki ai! ‘Oku ‘ikai te ke ‘ilo—mahalo ko ia ‘e hoko vavé ni mai ko e mēmipa fo’ou taha ‘i ho uōtí! ■
Tāniela R. Tomisoni, Kalefōnia, USA

KO E FALE'I NA'E 'IKAI KE U FIE FANONGO KI AI

I he taimi ne u fakakaukau ai mo hoku husepānití ke kamata ha'ama pisinisí, na'e faingata'a 'a e 'uluaki ta'u 'e tolú. Na'e 'ikai ke ma lava 'o ma'u ha tupu pea lahi mo e mo'ua. Na'a ma ngāue mālohi, ka na'e hanga 'e he ngaahi palopalemá 'o ngaohi e taimi ko iá ko e faingata'a taha ia he'ema mo'uí.

Ne toe kovi ange 'i he mālōlō 'eku fa'ē-i-he-fonó 'i he 'aho, hili pē 'a e Kilisimasí, pea 'osi pē ha uike mei ai, 'i he Faka'osi Ta'ú, na'a ku puke lahi. I he taimi ko iá, ne 'osi 'ema pa'angá, 'osi mole 'ema kaá, pea ko e kovi tahá, ne mole mo 'ema malu'i mo'uí.

Ne faifai pea 'ilo na'a ku puke 'i ha fa'ahinga kanisā, ko hono ta'u 'aki 'eni 'e nima. Na'e fu'u lahi pea na'e fie ma'u ke tafa fakavavevave. Ne si'i e taimí, pea na'e 'ikai ha'ama pa'anga ki he faito'o totongi mamafa ne u fie ma'ú.

Na'a ku talanoa mo hoku husepānití mo e pīsopé 'o kole ha tokoní. Ne ma fakamatala'i ange ko ha tūkunga fu'u fakatu'utamaki 'eni. Na'e hoha'a 'a e pīsopé, ka na'a ne talamai na'a ne ongo'i ke ki'i tatali 'o fuofuoloasi'i kimu'a pea fai e tokoní ke sio na'a toe ma'u ha founga 'e taha ma'a kimaua. Na'a ne fakapapau'i mai kapau na'e fe'unga 'ema tuí, 'e tofa 'e he 'Eikí ha hala ke u ma'u e tokoní na'a ku fie ma'ú.

I he kamata'angá, na'a ku 'ita mo loto-mamahi 'i he tali 'a e pīsopé. Ne u ongo'i kuó ne si'aki au mo e 'Eikí. Ka na'e 'i ai ha'aku fakamo'oni ki he ongoongoleleí, pea ne u tui ne uiu'i 'ema pīsopé 'e he 'Otuá. Neongo 'eku loto mamahí, ka ne u lotua 'a e Tamai Hēvaní ke Ne tokoní au ke u 'ofa, faka'apa'apa'i mo poupu'i 'eku pīsopé. Ko e taimi ne u lotua ai 'eni, na'e fakafiemalie'i au peá u ongo'i

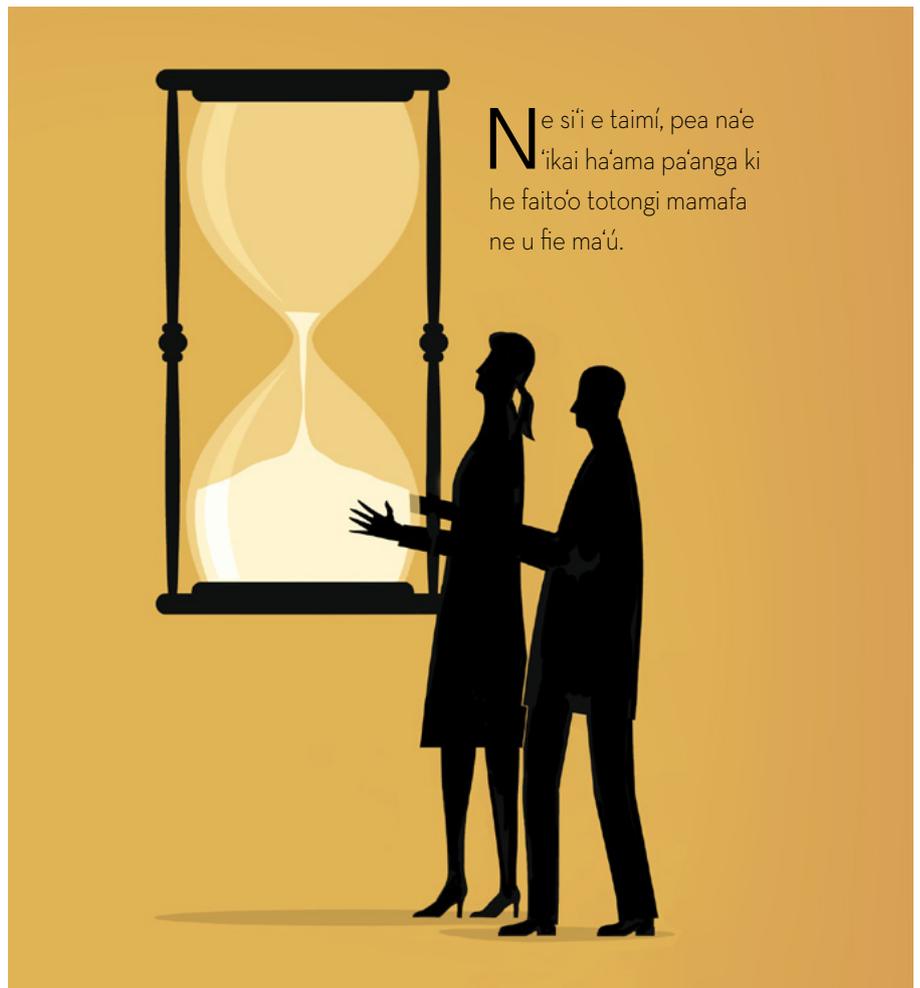
'e tokoní au 'e he 'Eikí 'i ha founga 'e taha.

Ne u hoko atu 'i he tui mo hoku husepānití, peá u ma'u e ngaahi sivi fakafaito'o ne fie ma'ú mo fakataimi-tēpile'i hoku tafá, neongo e si'i 'ema pa'angá. I he 'aho kimu'a 'i hoku tafá, ne ma fakatau atu 'ema pisinisí 'aki ha mahu'inga lelei, 'o lava ai ke ma totongi kotoa hoku ngaahi mo'ua fakafaito'o.

Kuo mahino 'eni e 'uhinga na'e momou ai 'eku pīsopé ke tokoní. Na'a

ne ngāue 'i he ue'i 'a e laumalié kae lava ke u ma'u ha a'usia fakalaumalie mahu'inga. Ne ako'i au 'e he a'usia ko iá ke u falala ki he Fakamo'uí, pea na'a mo e taimi 'oku ngali fakakina mo fakailifita e halá. 'Oku ou fakamālō koe'uhí ko e fale'i na'e 'ikai ke u fie fanongo ki ai mei he'eku pīsopé. 'Oku ou 'ilo'i he taimí ni ko e 'Otuá ko ha 'Otuá 'o e ngaahi mana pea 'oku 'ikai ke Ne si'aki kitautolu. ■

'ikai tukumai e hingoá, Taulanga 'Alekelé, Palāsila

Ne si'i e taimí, pea na'e 'ikai ha'ama pa'anga ki he faito'o totongi mamafa ne u fie ma'ú.

Ko ha Fononga Paionia Fakaonopooni 'e Tolu

Fai 'e Sarah Keenan

Lolotonga 'eku ngāue fakafaifekau 'i Melipoane, 'Aositelēliá, na'á ku 'i ha uooti 'a ia na'e 'i ai ha fānau ako mei muli. 'I he taimi na'a nau ako ai fekau'aki mo e kau paioniá 'i he Lautohi Faka-Sāpaté, na'á ku fifili pe te nau mahu'inga'ia nai ai—ko e meimei kotoa 'o kinautolú ko e kau papi ului kimuí ni, pea na'e 'ikai ha'a-nau kui ne kolosi 'i he ngaahi toafa mohuku 'o 'Amelika Tokelaú.

Na'e faka'ohovale, he na'e tokolahi e fānau ako mei muli ne nau mātu'aki tokanga ki he ngaahi talanoa na'e vahevahé. Na'e lave ha ni'ihī ki he'e-nau fakafekau'aki mo e kau fuofua Kāingalotú fakatāutaha: hangē pē ko e kau paioniá, ko e fānau ako muli ko 'eni ko ha kau papi ului fo'ou pea ne nau fai ha ngaahi feilaulau ke fokotu'u 'a e Siasí 'i he feitu'u na'a nau nofo aí. Ko ha ni'ihī 'o e kau mēmipa ko 'ení, na'e tokosi'i pe te'eki fokotu'u e Siasí 'i honau fonua tupu'angá. Ko ha kau paionia fakaonopooni 'eni, 'oku nau fa'u ha tukufakaholo fakalotu fo'ou

ma'á e ngaahi to'u tangata he kaha'ú.

Ko e ngaahi a'usia 'eni 'e tolu mei ha kau papi ului kuo nau kau ki he tu'unga 'o e kau paionia fakaonopōní.

KO E FAKA'APA'APA'I HOKU FĀMILÍ 'I HA NGAAGHI FOUNGA FO'OU

Nami Chan, Taoyuan, Taiuani

Ko hoku fāmilí mo e tokolahi 'o hoku kāinga ofi 'i Taiuani ko e kau Puta. 'I he'eku kei síi, ne u manatu'i 'eku tokoni ki hono teuteu'i e ngaahi feilaulau ma'á e ngaahi kuí mo ha ngaahi 'otua 'i he Tā'u Fo'ou Faka-Siainá mo e ngaahi 'aho mālōlō kehé. Ko ha tukufakaholo fakafāmilī ia kiate kimautilu, pea mo ha founga ke fakamanatu'aki 'emau ngaahi kuí mo 'omi 'a e melinó mo e tuumālié ki hoku fāmilí.

Ko e taimi na'e kau ai ha ni'ihī 'o hoku kāingá ki ha siasi faka-Kalisitiané, na'e

'Oku vahevahe 'e ha kakai lalahi kei talavou 'e toko tolu 'enau ngaahi talanoa fekau 'aki mo 'enau kau ki he Siasí mo hono fa'u ha tukufakaholo 'o e tuí ma'anautolu mo honau ngaahi fāmilí.

'ikai uesia ai hoku fāmilí 'i he kamata'angá. Ka 'i he lolotonga 'o e Kātoanga Singi Mingí, 'i he taimi 'okú ke lotu ai ki he ngaahi kuí mo tutu e me'a namu kakala 'i honau ngaahi fa'itoká, na'e fakafisi hoku kāinga Kalisitiané ke kau ai. Na'a nau pehē ne nau tukupā ke muimui ki he Ngaahi Fekau 'e Hongo-fulú, tautautefito ki he, "Oua na'á ke ma'u mo au ha 'otua kehe 'i hoku 'aó"

(Ekesōtosi 20:3). Ne te'eki ke alea'i 'e hoku fāmilī ha fa'ahinga tui fakalotu kehe kimu'a, ka mei he 'aho ko ia, na'e fakafongai 'e he tui faka-Kalisitiané 'a hono faka'auha 'o e ngaahi tukufakaholó 'i he vakai 'a hoku fāmilī pea na'e lau ia na'e kovi.

Ne u fe'iloaki mo e ongo faifekau LDS 'i he halá, 'i he taimi ne u ako ai 'i ha 'univēsi, Ko e angamahení, he 'ikai ke u mahu'inga'ia au 'i ha me'a te na fakamatala ki ai, ka na'e 'i ai ha ngaahi a'usia na'a ne teuteu'i hoku lotó ke tali 'ena pōpoaki. Lolotonga 'emau talanoá, na'a ku lotu ke lotu mo lau e Tohi 'a Molomoná, pea na'e kamata ke u fakatupulaki ha fakamo'oni fakatāutaha ki he me'a ne ako'i ma'i. Ka koe'uhí ko e 'ikai tali 'e he'eku ongomātu'a e tui faka-Kalisitiané, na'e 'ikai ke u fie fakahā ange 'a 'eku fie papitaisó. Hili ha ngaahi māhina lahi mei he'eku fuofua talanoa mo e ongo faifekau, ne faifai pe'a u

talaange ki he'eku ongomātu'a 'oku ou fie papitaiso mo fie ngāue fakafai-fekau. Na'a na loto mamahi, ka na'a ku 'ilo'i na'a ku fai e fili totonú.

'Oku 'ikai ha'aku kui na'e paionia, ka 'oku ou ongo'i hangē 'oku mahino kiate au 'enau feilaulaú. 'Oku faingata'a ke tukuange ha ngaahi tukufakaholo kae fehanga'angai mo e fakafepaki mei he kau mēmipa e fāmilī. 'I he taimi ni, hili ia ha ta'u 'e nima mei he'eku kau ki he Siasí, pea lolotonga ia kuó u ngāue fakafai-fekau, 'oku 'ikai pou-pou kakato hoku fāmilī ki he'eku fili, ka kuo nau kamata ke tali ia. Kuo 'ai 'e he'eku kau ki he Siasí ke u faka'apa'apa'i hoku fāmilī 'i ha ngaahi founa fo'ou, 'aki 'eku fakahoko e hisitōlia fakafāmilī mo fakatotolo ki he'eku ngaahi ku'i. 'Oku tokonīi au 'e he'eku fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei ke fakalelei ha fa'ahinga fakafepaki pē mo hoku fāmilī.

KO E MA'U 'A E FIEFIÁ MEI HE ONGOONGOLELEÍ

Harry Guan, 'Iutā, USA

Náá ku tupu hake 'i Siaina mo lau au ko ha Kalisitiane, neongo 'a e fōi mō'oni ko ia na'e 'ikai ke u 'alu ki he lotú. Náá ku fie'ilo ki he 'Otuá mo Sīsū Kalaisi, peá u fakakaukau na'e fakafiemālie 'aupito e tokāteline faka-Kalisitiané.

'I he taimi náá ku hiki atu ai ki he 'Iunaiteti Siteití ke ako ha 'univēsítí,

ne kamata ke u ma'ulotu 'i ha siasi faka-Kalisitiane. Hili ha ngaahi māhina sīi mei ai, kuó u fanongo ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'onīoni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní mei ha ngaahi kaungāme'a ne nau fakakaukau ke hū ki he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí. Náá ku fehu'í ki ha nī'hi 'o e fānau ako 'i he siasi faka-Kalisitiané fekau'aki mo e Kāinga-lotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní peá u 'ohovale 'i he taimi ne nau fakatokanga fakamātoato mai ai ke u fakamama'o mei he "Kau Māmongá." Ne u fanongo ki he'enua fale'í 'i he kamata'angá, ka 'i he'eku vakai hifo ki he mītia fakasōsialé 'i ha uike 'e taha mei ai, náá ku lau ai ha pōpoaki meia 'Eletā Sefilí R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá. 'I he'ene leá, náá ne pehē ai 'oku totonu ke faka'apa'apa 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki he ngaahi tui fakalotu kehé (vakai, "Faith, Family, and Religious Freedom," [lds.org/prophets-and-apostles](https://www.lds.org/prophets-and-apostles)). 'I he'eku fanongo kia 'Eletā Hōlani, náá ku ongo'í 'a e me'a 'oku ou 'ilo'í he taimí ni ko e Laumālié peá u pehē leva 'oku fie ma'u ke u 'ilo lahi ange ki he Siasí.

Náe iku 'ou 'alu ki he lotú peá u toki talanoa kimui ange mo e ongo faifekau. Náe ongo kiate au 'a 'ena

ngaahi akonakí, tautautefito ki he palani 'o e fakamo'uí. Na'e 'ikai ke fu'u fiefia 'eku ongomātuá 'i he taimi náá ku fili ai ke papitaisó, ka náá na tali pē kuó u ta'u motu'a fé'unga ke fai 'eku ngaahi filí. 'I he taimi na'e 'a'ahi mai ai 'eku ongo kuí ki 'Amelika 'i ha ngaahi māhina sīi mei aí, náá ku lava 'o ako'í kinaua kau ki he ongoongoleleí. Náá na fakatou fili ke na papitaiso.

Kuo 'omi 'e he ongoongoleleí ha fiefia lahi pea kuó ne taki au ki he tokotaha 'oku 'amanaki ke hoko ko hoku uai'í. 'Oku fé'unga pē 'a e feilaulau kotoa pē na'e pau ke u faí pe 'amanaki ke faí.

TOFA E HALA MA'Á E NGA'HI TO'U TANGATA 'I HE KAHÁ'Ú

Brooke Kinikini, Haua'í, USA

Náá ku kau ki he Siasí 'i he taimi náá ku ta'u 15 aí, ka ne u 'alu ki he lotú mo fakatupulaki 'eku tuí mo e fakamo'óni talu e kei sīi. Neongo ko au pē na'e mēmipa he siasí 'i hoku fāmilí, ka na'e 'ofāi au 'e hoku ngaahi

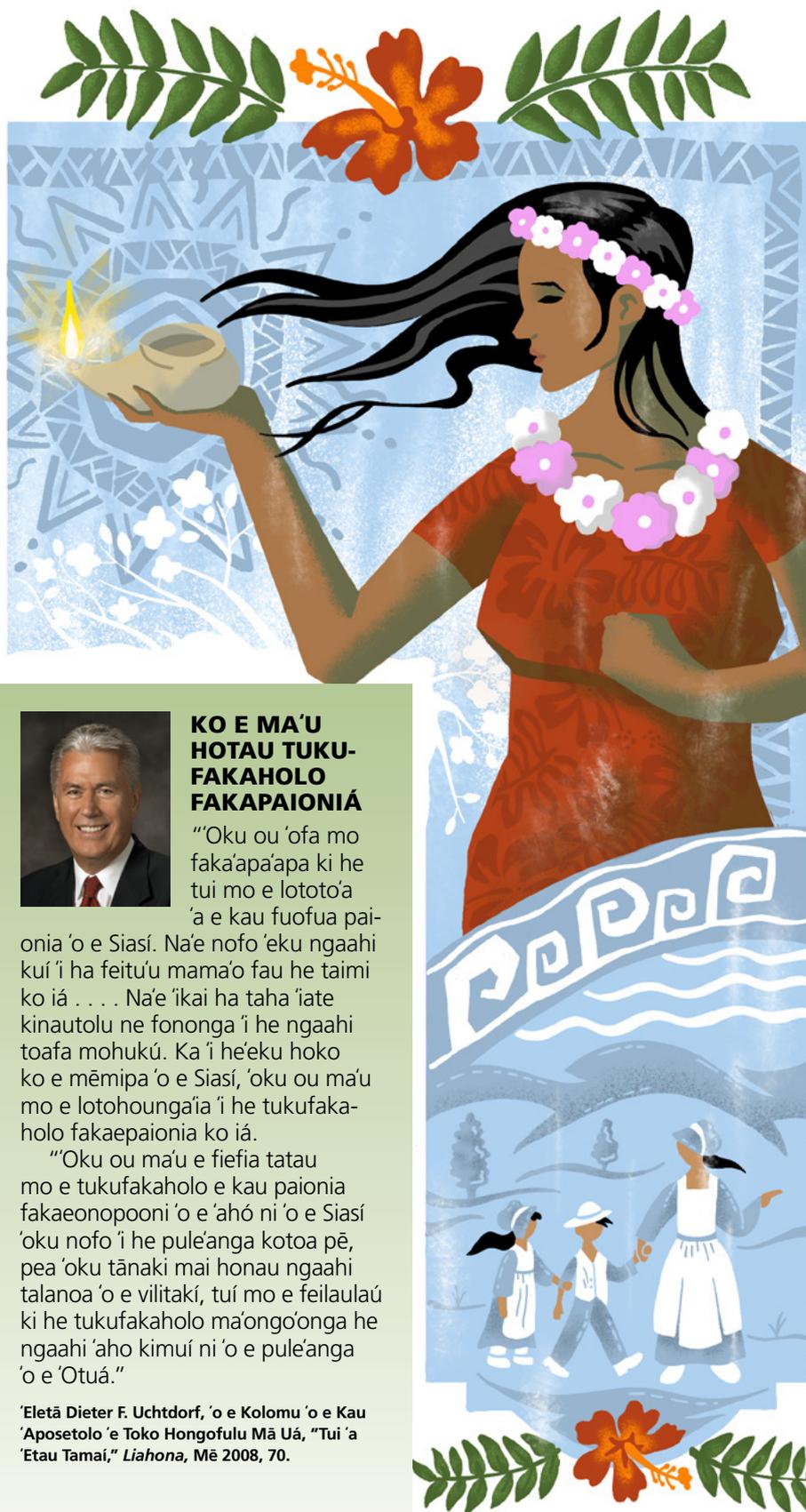
kaungāme'a tu'uma'ú mo tatakī au 'aki enau sippingá.

Na'e 'ikai ke u hangē ko e kau paionia 'o e kuonga mu'á, he ne te'eki ai ke u fononga ha sāliote toho tangata 'i he ngaahi toafa momokó. Ko hono mo'óní, na'e 'ikai ke u fehangahangai mo ha ngaahi faingata'a lahi 'i he taimi na'á ku kau ai ki he Siasí. 'Io, ne mole haku ngaahi kaungāme'a pea na'e pau ke u 'alu ki he lotú toko taha pē mo 'alu ki he semineli 'iate au pē. Ka 'i he'eku fakakaukau ki he mālohi ko ia kuó ne ma'ú mo hokohoko atu ke ma'ú fekau'aki mo hoku fāmilí, 'oku ou 'ilo'i ko e taha ia 'o e ngaahi fili lelei taha kuó u faí. Kuo fakatupu 'e he'eku fili ke papitaisó, ke sila 'i he tempalé, pea ke tauhi faivelenga ki he'eku ngaahi fuakavá ha lelei hokohoko te ne faitokonia lelei e mo'ui 'eku fānau faka'ofó'ofa 'e toko tolú, pea pehē mo e ngaahi to'u tangata he kaha'ú, 'o ta'engata.

'Oku fekau'aki 'ete hoko ko e paionia mo e tofa ha hala ma'á e nīhi kehē. 'Oku ou sa'iia ke pehē ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki na'á ku ma'ú 'i he'eku hoko ko ha mēmipa faivelenga 'o e Siasí ko e lava ko ia ke u tokoni ke 'omi e nīhi kehē kia Kalaisí. 'E lava 'e ha me'a 'oku ngali si'isi'i—'o hangē ko e papitaiso 'a ha kīi tāhine tā'u 15 'i Maui, Haua'i, pe ko e lotu fakatōkilalo 'a ha kīi tamasi'i tā'u 14 'i ha vao 'akau—'o liliu e mo'ui 'a e ngaahi fāmilí 'o e kuo hilí, lolotongá, pea mo e kaha'ú.

'Oku 'ikai fakangatangata 'a e hingoa paionia ki he kau papi ulu'í pē. 'I he'etau feinga ke langa ha tukufakaholo 'e tu'uloa 'o e faivelenga ma'á e to'u tangata 'o e kaha'ú, 'e lava ke tau hoko kotoa ko e kau paionia. ■

'Oku nofo 'a e taha na'á ne fa'ú 'i 'Iutā, USA.

KO E MA'U HOTAU TUKU- FAKALOHO FAKAPAIONIÁ

"Oku ou 'ofa mo faka'apa'apa ki he tui mo e lototó'a 'a e kau fuofua paionia 'o e Siasí. Na'e nofo 'eku ngaahi kuí 'i ha feitu'u mama'o fau he taimi ko ia Na'e 'ikai ha taha 'iate kinautolu ne fononga 'i he ngaahi toafa mohukú. Ka 'i he'eku hoko ko e mēmipa 'o e Siasí, 'oku ou ma'ú mo e lotohounga'ia 'i he tukufakaholo fakaepaionia ko ia.

"Oku ou ma'ú e fiefia tatau mo e tukufakaholo e kau paionia fakaeonopooni 'o e 'ahó ni 'o e Siasí 'oku nofo 'i he puléanga kotoa pē, pea 'oku tākaki mai honau ngaahi talanoa 'o e vilitaki, tuí mo e feilaulá ki he tukufakaholo ma'ongó'onga he ngaahi 'aho kimú ni 'o e puléanga 'o e 'Otuá."

'Eletā Dieter F. Uchtdorf, 'o e Kolomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Tui 'a 'Etau Tamai," *Liahona*, Mē 2008, 70.

Ongo'i Li'ekina? 'Ahi'ahi ke Māmālie Hifo

Fai 'e Charlotte Larcabal

Ngaahi Makasini 'o e Siasí

Kapau te ke 'ai e tu'u 'i he laine lōloá fakataha mo e fanga hiná mo e ngatá 'i ho'o lisi 'o e misi fakailifia fakatāutahá, 'oku 'ikai ko koe pē.

Tatau ai pē pe 'oku tau tu'u 'i ha laine, tatali 'i he halá, pe fakasio e pasí, 'oku tau fehi'a he tatalí.

Me'a mālié, he 'oku hoko mo'oni 'a e taimi tatalí ko e ngaahi me'a pē 'o e me'a 'oku tau fehi'a aí: ko ha faingamālie fakata'eoli ka 'oku hoko faka'aho. 'Oku tau mo'ui 'i he kuonga 'oku 'ikai toe fai ai ha tatalí. 'Oku fakavave 'i 'e he tekinosia 'a e me'a kotoa pē 'o tu'unga ai e nounou ange 'etau tokangá 'i he fanga ika koulá ('io, 'oku mo'oni).¹ 'I he taimi 'oku fie ma'u ai ke tau tatalí, 'oku tau feinga leva ke fakafonu hotau taimí—'aki ha'atau tafoki ki ha me'a-ngāue faka'ilekitulōnika to'oto'o.

'Oku 'ikai ha me'a ia 'e fu'u fehala-aki 'i he tekinosia pe ko 'ene ngāue, ka ko e vavé pe ngaahi fakafe'atungia te ne ala ta'ofi kitautolu mei ha me'a 'oku mahu'inga ange.

Mahulu Ange 'i ha Potu Folofola Mo'oni 'Ata'atā Pē

Na'e 'ikai fu'u fuoloa 'a 'eku ongo'i hē fakalaumālié. Na'e 'ikai mahino kiate au. Na'á ku 'alu ki he lotú, fai ha

ngaahi lotu, pea mo fa'a vakai taimi nounou ki he'eku ngaahi folofolá. Ne u fa'a ongo'i ha ngaahi ue'i fakalaumālie, ka 'i hono fakakātoá, na'á ku ongo'i li'ekina.

'I he'eku fakahā mālohi 'eni ki he Tamai Hēvaní 'i ha lotu tailiilí, ne ha'u ki he'eku fakakaukaú e ngaahi lea ko 'ení, "Mou longo pē, pea 'ilo ko aú ko e 'Otua" (Sāme 46:10).

Ne hangē ia na'e faka'ilonga'i, laine'i, mo fakamamafa 'i 'a e fo'i lea ko e longó.

Mahalo pē na'á ku fai e me'a kotoa pē ke totonu, ka na'á ku fai ia 'o fu'u vave pea si'i 'eku tokangá. Na'á ku faka'aonga'i ha founa ta'etokanga ki hono mo'ui 'aki e ongoongolelei.

'E 'ikai lava 'e ha ngāue fakalotu 'o 'omi kiate au ha fehokotaki fakalaumālie mālohi 'o kapau 'oku ou fāinoa pē mo ta'etokanga. Na'e mahulu hake ia 'i ha potu folofola mo'oni 'ata'atā pē. Na'e fie ma'u ke u māmālie hifo mo fakalongo pē ke 'ilo'i 'a e 'Otuá mo fetu'utaki mo langí, mo ma'u e 'ilo na'á ku mātu'aki holi ki aí.

Na'e 'ikai faingofua e talangofua ki he ue'i ko iá. Ka na'e 'aonga 'aupito ia.

Sai, Ki'i Māmālie Hifo 'i Ai . . .

'Oku ako'i 'e Nifai ko ia 'oku "*kumi faivelengá* te ne 'ilo'i; pea 'e *fakahā* 'a e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá kiate

'Oku 'ikai ha taha te ne teitei pehē, "'Oku ou sai'ia he tatalí." Kae mahalo 'oku totonu ke 'i ai.

kinautolu, 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oní" (1 Nifai 10:19; ko e tānaki atu e fakamamafá).

Tuku ke tau veteki ia: 'Oku fie ma'u e *kumi faivelengá* 'i he ako 'o e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá. Ko ha founa ngāue ia 'oku tu'u ma'u mo hokohoko, kae 'ikai ke tu'o taha pē. Ko hono hokó, 'oku 'ikai 'asi fakafokifā pē e ngaahi me'a liló; 'oku nau *mafola* māmālie. 'Oku fie ma'u ha taimi ki he founa ko 'ení. Pea ko e taimi ko iá 'oku matu'aki mahu'inga! Ko e taimi 'oku tau faka'aonga'i ke fakalauloto mo fekumi aí 'okú ne 'omi e taimi ke fehokotaki ai mo e Laumālié,

'a ia ko hono mālohí 'oku ma'u mei ai 'a e ngaahi talí.

Na'e fakahā 'e Palesiteni Tēvita O. Makei (1873–1970) ko e fakalaulaulotó—“a e fakakaukau fakamātoato, mo e toutou fakakaukau ki ha taumu'a fakalotú”—ko e “taha ia 'o e ngaahi matapā . . . toputapu taha 'oku tau hū atu ai ki he 'ao 'o e 'Eikí.”² 'I he'etau māmālie hifó, 'e lava ai ke tau fakaava

ha matapā ki he ma'u fakahaá. Te tau lava ke fakamaama 'a e ngaahi fakakaukau fakahala 'a e māmāni pea mo fehokotaki mo e langí. 'Oku *fie ma'u* 'a e matapā ko iá. 'Oku fie ma'u ke tau māmālie hifo.

'Oku Fie Ma'u 'a e Ngāue

Kiate au, ne 'uhinga e māmālie hifó ki he tū'ulutui mo lea le'o lahi 'i he'eku

lotú. Ne tokoni e fōtunga 'apasiá mo 'eku ngaahi lea ne mahe'á ke u tokanga lelei ange ai. Na'e 'uhinga 'a e māmālie hifó ke ako mei he folofolá mo hiki ha fakamatala. 'Oku fie ma'u ha ngāue mo ha taimi lahi ange, pea ko e fakalahi 'o e ngāue mo e taimí ko ha founga lelei ia ke “‘a hake 'o fakaake homou 'atamaí,” 'o faka'atā ai 'a e Laumālie pea mo e holi ki he mo'oní ke “ngāue 'iate kimoutolu” pea ko e tenga ko ia 'o e fakamo'oní “[e] tupu hake hono aká, . . . 'o fua 'aki ha fua” ('Alamā 32:27, 37).

Te tau lava 'o ma'u ha fakamatala 'aki ha fanga ki'i lomi 'i he kīpōtí, ka ko e mahino fakalaumālie mo e uluí 'oku fie ma'u ki ai 'a e *taimí* mo e *ngāue* faivelengá. 'Oku 'ikai mahu'inga e *founga* ho'o māmālie hifo mo fakahoko e ngāue ki he ongoongolelé, ka ko ho'o fai iá! Ko e taimi 'oku fafanga'i sēpuni ai e fakamatalá kiate kitautolú, 'oku tau ta'ofi ai ha kongā lahi 'o 'etau kau fakatāutahá 'i he'etau akó. 'Oku tau ta'ofi e ngaahi faingamālie ke fehokotaki mo e Laumālie.

Te tau lava mo'oni ke tali e tekinalosiá mo e fakalalalaka 'okú ne fakafaingofua'i ange e ngaahi ngāue faka'ahó mo fakafaingofua'i ke tau lava 'o faka'aonga'i lelei ange hotau taimí. Ka he 'ikai lava ke tau ohi mai e mo'ui ta'etokanga mo e fakakaukau ta'e'aonga 'oku fa'a ha'u mo iá. Te tau lava 'o tali ia ko ha faingamālie ke māmālie hifo, fakalaulauloto, pea mo fakmālohia ange 'etau fehokotaki mo e Laumālie, kae 'oua 'e 'āmio 'i he fie ma'u ke tatalí. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Leon Watson, “Humans Have Shorter Attention Span Than Goldfish, Thanks to Smartphones,” *The Telegraph*, 'aho 15 'o Mē 2015, telegraph.co.uk.
2. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasi: Tēvita O. Makei* (2011), 39.

Fehangahangai mo e Ngaahi Fehu'i Faingata'á:

NGAAHI TEFITO'I MO'ONI 'E

3 'E LAVA KE TOKONÍ

Ko e founa 'eni ke kumi ai e talí 'i ha founa te ne fakamālohia ai hoó tuí.

Kuo 'i ai 'apē ha'o fehu'i fekau'aki mo e ongo-ongoleléi pe ko e Sias? Kuó ke hoha'a nai pe ko e 'uhinga ho'o fehu'í 'oku 'ikai ke ke ma'u ha tui fe'unga pe 'oku 'ikai mālohi fe'unga ho'o fakamo'oni?

Ko e fehu'í ko ha konga angamaheni mo 'aonga ia ho'o fononga he mo'ui fakamatelié. Te nau lava

'o tataki koe ki ha 'ilo mo e tui 'oku lahi ange. Ka neongo ia, 'e kaunga ho lotó, me'a 'okú ne faka'ai-'ai'í, mo e founa kumi 'o e talí ki he olá.

Te ke ako 'i he seminelí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni 'e tolu 'o e fakataukei fakatokäteliné 'a ia 'e lava 'o tokoni ke tataki koe ki he ngaahi mo'oni ta'engatá.

1. Ngāue 'i he Tuí

Ko e taimi pē 'oku 'i ai ha'o fehu'i, te ke lava 'o ngāue 'i he tuí 'aki ha'o fili ke falala ki he 'Otuá pea 'uluaki tafoki kiate Ia ke ma'u e ngaahi talí. 'Oku 'omi 'e he 'Otuá 'a e talí 'i he "otu lea ki he 'otu lea, [i he] akonaki ki he akonaki" (2 Nifai 28:30). 'Oku mahu'inga ke ke falala ki he fakamo'oni kuó ke 'osi ma'ú, 'i he taimi 'o e veiveiú.

"Tomu'a fakafehu'ia ho'o veiveiú ka ke toki fakafehu'ia ho'o tuí."¹

—'Eletā Dieter F. Uchtdorf

"Pikitai ki he me'a kuó ke 'osi 'iló pea tu'u ma'u kae 'oua kuo ma'u ha 'ilo lahi ange."²

—'Eletā Jeffrey R. Holland

2. Sivi 'i 'a e Ngaahi Fakakaukau mo e Fehu 'i 'aki ha Fakakaukau 'o e Ongongolelé

Kapau te ke fakakaukau'i e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e palani 'o e fakamo'uí pea mo e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí, te ke lava 'o kamata ke fakatokanga'i e ngaahi me'á 'i he founga vakai 'a e 'Otuá. 'E tokoni 'eni ke ke toe vakavakai'i fakalelei ho'o ngaahi fehu'i 'o faka'aonga'i e tu'unga 'o e mo'oni 'a e 'Otuá kae 'ikai 'a e māmaní.

"[E hanga 'e he fakama'u kitautolu ki] he mo'oni 'oku ta'engata . . . [o] 'omi kiate kitautolu 'a e [nonga] 'oku ma'u mei he tui kia Sisū Kalaisí pea mo e 'ilo 'oku tau 'i he hala ki he mo'ui ta'engata."³

—Palesiteni Dallin H. Oaks

"Kapau te ke 'ilo'i ha me'a 'okú [ne] ngali ta'ofi ho'o fiefiá mo e maama 'o e ongoongolelé mei ho'o mo'uí, 'oku ou fakaafe'i atu ke ke fokotu'u ia ki he anga 'o e fakakaukau 'a e ongoongolelé. Sio 'aki e matasio'ata 'o e ongoongolelé pea feinga tōtōivi ke 'oua na'a tuku e ngaahi me'a ta'e-mahu'inga mo ta'e'aonga 'i he mo'uí, ke ne [fakanenefu'i] ho'o vakai ta'engata ki he palani lahi 'o e fiefiá."⁴ —'Eletā Gary E. Stevenson

3. Fekumi ki ha Mahino Lahi Ange 'o Fou 'i he Ngaahi Ma 'u'anga Tokoni Kuo Fokotu 'u Fakalangí

Kuo foaki atu 'e he 'Otuá ha ngaahi ma'u'anga tokoni lahi ke faka'aonga'i 'i ho'o fekumi ki he mo'oni. 'Oku kau heni 'a e Laumālie Mā'oni'oní, ngaahi folofolá, ho fāmilí, kau taki 'o e Siasí, mo e ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku mavahe mei he Siasí 'okú ne fakamālohia ho'o tui kia Sisū Kalaisí. Ko e

taimi 'okú ke kumi ai ki he ngaahi talí, fakapapa'u'i ke ke fakafaiehekehe'i 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ta'e falala'angá mo e ngaahi ma'u'anga tokoni falala'angá, 'a ia te ne fakamālohia ho'o tuí mo fakaafe'i mai e Laumālie Mā'oni'oní ki ho'o mo'uí.

“Oku [ma’u] ‘a e ngaahi faingamālie [lahi fau] . . . mei ho’o ngaahi feinga ke fakalahi, fakahoko, mo fakatupulaki ho’o mahino ki he mo’oní. Faka’ao-nga’i e folofolá mo e ngaahi fakamatala ‘a e kau palōfitá ke fakalahi ho’o ‘iló.”⁵ —‘Eletā Richard G. Scott (1928–2015)

“Oku tau fekumi ma’u ai pē ki he mo’oní mei he ngaahi tohi lelei kotoa pē mo ha ngaahi ma’u-‘anga tokoni lelei kehe. ‘Kapau ‘oku ai ha me’a ‘oku mā’oni’oni, faka’ofo’ofa, pe ongoongo lelei pe fe’unga mo hono vīkivikī’i, ko e ngaahi me’a ia ‘oku mau fekumi ki a’ [Ko e Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:13].”⁶ —‘Eletā Dieter F. Uchtdorf

‘Ahi’ahi’i ia!

‘Oku fakahā ‘e he ngaahi sīpinga ko ‘ení ‘a e founa ‘e lava ke fai iá. Fakatokanga’i ange, ‘oku ‘ikai kakato ‘a e ngaahi tali ko ‘ení, ka ko e ngaahi sīpinga pē ‘o e founa ‘e feinga ai ha talavou pe finemui ke tali e ngaahi fehu’i ‘iate kināua pē.

Mahalo te ke fie hokohoko atu ho’o ako mo lotua e ngaahi tefito ‘oku ‘i ai ha’o fehu’i ki a’i ke ma’u ha tali mo fakamālohia ho’o fakamo’oní.

Ko e hā ‘oku tuku ai ‘e ha Tamai Hēvani ‘ofa ke hoko ha ngaahi me’a ‘oku kovi?

Ngāue ‘i he tuí: Kuó u ongo’i e ‘ofa ‘a e ‘Otuá kiate aú peá u ‘ilo’i ‘okú Ne mo’ui, neongo ‘oku ‘ikai ke mahino kiate au e ‘uhinga ‘oku tuku ai ‘e he ‘Otuá ke hoko e ngaahi me’a ‘oku kovi.

Vakai ‘i ‘a e ngaahi fakakaukau mo e fehu’i ‘aki e fakakaukau ‘o e ongoongolelei: Ko e tau’atāina ke filí ko ha konga mahu’inga ia ‘o e palani e fakamo’uí. Na’e ‘omi kitautolu ‘e he ‘Otuá ki māmani ke tau foua e ngaahi ‘ahi’ahí, fai ha ngaahi fili, mo ma’u ha sino fakamatelie. Ka ko hono faka’atā ‘o e kakaí ke fai ha ngaahi filí ‘oku ‘uhinga ia ‘e fai ‘e he kakaí ‘i he taimi ‘e nī’ihi ha ngaahi fili hala pea uesia ai e mo’ui ‘a e nī’ihi kehé. Pea ko e ngaahi faingata’a ‘oku ‘ikai ko ha nunu’a ‘o e ngaahi fili kovi—hangē ko e ngaahi fakatamaki fakaenatulá, faingata’a’ia faka-esinó, mo e maté—‘e lava ke nau ‘omi ha ngaahi faingamālie ke fakamālohia ai ‘etau fakamo’oní mo e falala ki he ‘Otuá.

Fekumi ki ha mahino lahi ange ‘o fou ‘i he ngaahi ma’u’anga tokoni kuo fokotu’u fakalangí:

Ko e hā e me’a ‘oku fakahā mai ‘e he folofolá mo e kau palōfita ‘o onopōnī fekau-‘aki mo e ‘uhinga ‘oku tau foua ai ‘a e ngaahi me’a faingata’a? “E ki’i fuofuolā si’i pē ‘a ho’o faingata’a’iá pea mo ho’o ngaahi mamahí; pea ‘e toki hakeaki’i koe ‘e he ‘Otuá ‘i ‘olunga ‘o kapau te ke kātaki’i ia ‘o lelei” (T&F 121:7–8). Na’e pehē ‘e ‘Eletā Sefilí R. Hōlani ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá: “Oku ‘ikai lí’aki kitautolu ‘e he ‘Otuá, ‘ikai ta’e-tokoni’i kitautolu ‘i he ngaahi faingata’a ‘oku tau fehengahangai mo iá.”⁷ ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo’i ‘a e ‘uhinga kotoa ‘o hoku ngaahi faingata’a’iá, ka ‘oku ou tui ‘oku fai ‘e Sisū Kalaisi ‘a e Fakalelei [ma’aku] [ma’á e] taha kotoa. Te u lava ‘o tafoki kiate Ia pea ki he Tamai Hēvani ke ma’u ha nonga, mālohí, mo ha pou pou ‘i hoku ngaahi faingata’a’iá (vakai, ‘Alamā 7:11–12).

Te u 'ilo' i fēfē 'a e taimi 'oku folofola mai ai 'a e Laumālie Mā'oni'oní?

Ngāue 'i he tuí: Neongo 'oku fa'a faingata'a ke u tala e taimi 'oku ou ma'u ai e ue'i fakalaumālie, ka 'oku ou 'ilo' i he'eku fanongo ki he ngaahi fakamo'oni 'a e ni'hi kehé mo hono lau e folofolá, 'e tokoni'i au 'e he Laumālie ke mahino kiate au 'o kapau te u feinga ke fakafanongo ki He'ene fale'i.

Vakai'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e fehu'i 'aki e fakakaukau 'o e ongoongolelé: 'Oku foaki mai 'e he 'Otuá 'a e Laumālie Mā'oni'oní ke tau lava 'o ma'u ha ue'i fakalaumālie ke fai e me'a 'oku totonú. Kapau te u ma'u ha ue'i ke fai ha me'a lelei, 'oku ou 'ilo' i 'oku ha'u ia mei he Laumālie, neongo kapau 'oku ngali hangē pē ha'aku fakakaukau.

Fekumi ki ha mahino lahi ange 'o fou 'i he ngaahi ma'u'anga tokoni kuo fokotu'u fakalangí: 'Oku akonaki e folofolá 'o pehē: "Ke ke loto-fakatōkilalo; pea 'e tataki nima koe 'e he 'Eiki ko ho 'Otuá, pea foaki kiate koe 'a e tali ki ho'o ngaahi lotú" (T&F 112:10). Na'e ako'i 'e 'Eletā Tēvita A. Petinā 'o e Kolomu 'o e Kau 'Apo-setolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá "'oku fakaafē'i mai ki he'etau mo'ui 'a e laumālie 'o e fakahaá 'e he holi fakamātoató mo e mo'ui tāu."⁸ Kapau 'oku ou feinga ke loto-fakatōkilalo pea fai hoku lelei tahá ke mo'ui taau mo e Laumālie, 'e tokoni e 'Eiki ke tataki au ki he ngaahi talí. Te Ne ako'i au ki he founa 'oku folofola mai ai kiate au 'a e Laumālie.

Fakamā 'opo 'opó

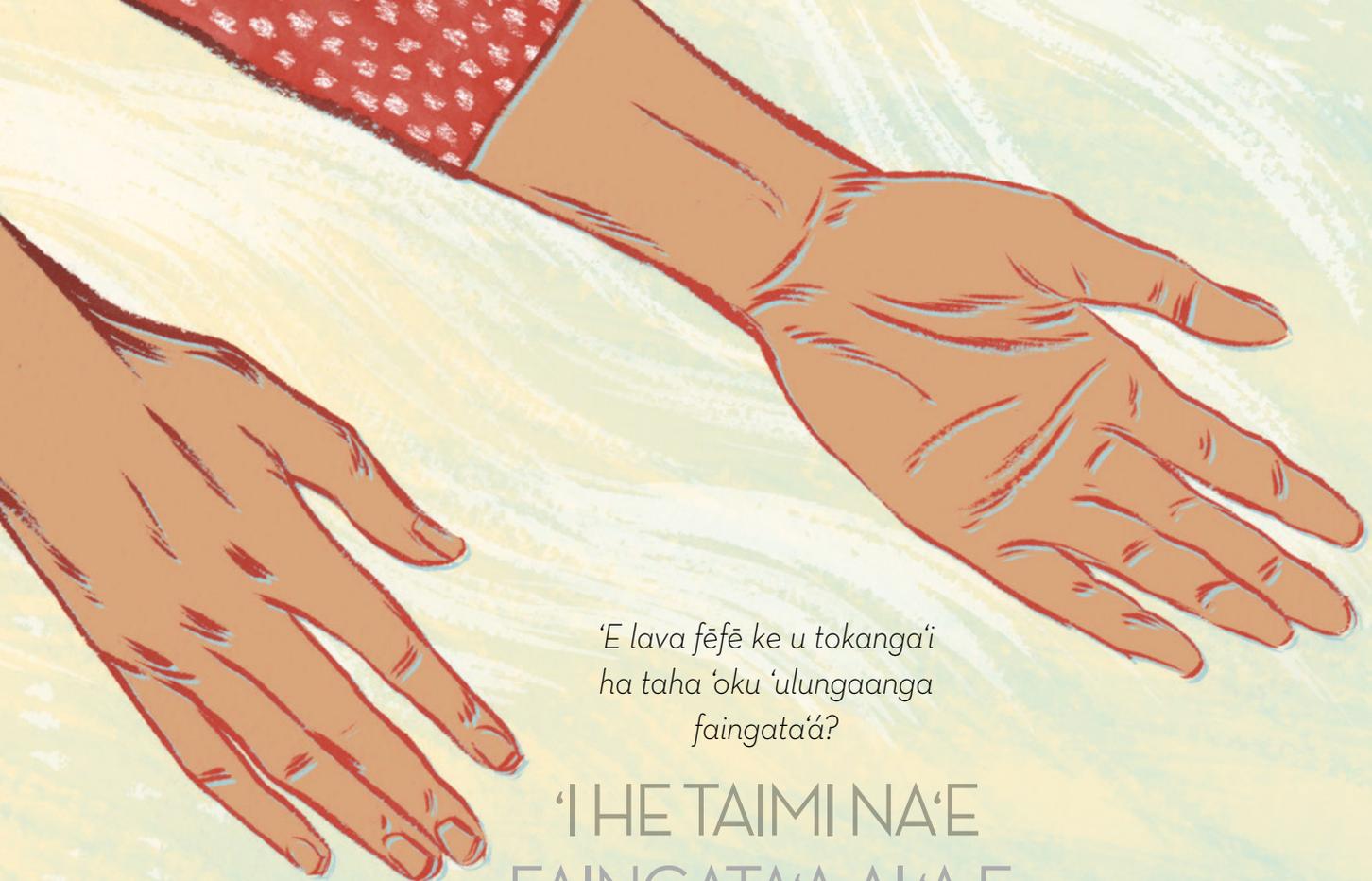
'Oku 'ikai hoko 'a e ngaahi fehu'i ko ha faka'ilonga 'o e si'i e tuí; ka 'oku fa'a hoko ia ko ha faka'ilonga 'o ha fakamo'oni 'oku tupulaki. 'I ho'o ngāue 'i he tuí, vakai'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e fehu'i 'aki e fakakaukau 'o e ongoongolelé, pea fekumi ki ha mahino lahi ange 'o fou 'i he ngaahi ma'u'anga tokoni kuo fokotu'u fakalangí, te ke lava 'o ma'u e ngaahi tali ki ho'o ngaahi fehu'i mo ha tui lahi ange kia Sīsū Kalaisi. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Dieter F. Uchtdorf, "Ha'u, 'o Kau mo Kimautolu," konifelenisi lahi 'Okatopa 2013.
2. Jeffrey R. Holland, "Eiki, 'Oku ou Tui," konifelenisi lahi 'Epeleli 2013.
3. Dallin H. Oaks, "As He Thinketh in His Heart" (Church Educational System devotional for young adults, 'aho 8 'o Fēpueli, 2013), lds.org/prophets-and-apostles.
4. Gary E. Stevenson, "Mate Fakalaumālie," konifelenisi lahi 'Okatopa 2017.
5. Richard G. Scott, "Acquiring Spiritual Knowledge," konifelenisi lahi 'Okatopa 1993.
6. Dieter F. Uchtdorf, "What Is Truth?" (Church Educational System devotional for young adults, 'aho 13 'o Sānuali, 2013), broadcasts.lds.org.
7. Jeffrey R. Holland, "Ko e Tauhi Mai 'a e Kau 'Āngeló," konifelenisi lahi 'Okatopa 2008.
8. David A. Bednar, "Ko e Laumālie 'o e Fakahaá," konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2011.

VAKAI KI HE FOUNGA 'OKU NGĀUE AI E ME'Á NI

Mamata he vitiō ko e "Madison's Story" ke ke mamata ki ha finemui 'i he'ene ngāue 'aki e founa ko 'eni ke tali 'ene ngaahi fehu'i. 'Alu ki he [lds.org/go/71853](https://www.lds.org/go/71853).

*‘E lava fēfē ke u tokanga’i
ha taha ‘oku ‘ulungaanga
faingata’á?*

‘I HE TAIMI NA’E FAINGATA’A AI ‘A E NGĀUÉ

Fai ‘e Lyka T. Valdez

Ko e taha ‘o e ngaahi me’a faingata’a taha kuó u ikuna’i ko ‘eku fakakaukau “Oku ‘ikai ke u tokanga Aú.” Kapau na’e ‘ikai ke u māfana ki ha me’a na’á ku fai, na’á ku ‘ite’ita mo ta’e-makātaki’i ‘a e kakaí.

Ne liliu kotoa ‘eni ‘i ha mālōlō fakaako ‘e taha ‘i he taimi ne kole mai ai ke u tokanga’i ‘eku kui tangata ta’u 76. Ko “Tatí,” ‘o hangē ko ia ne mau ui ‘akí, ne pā kalava, pea ne mamatea fakakonga ai hono sinó. ‘I he taimi ne kole mai ai hoku fāmilí ke u tauhi ia ‘i ha māhina ‘e uá, na’e ‘ikai ke u lava ‘o ‘ilo’i pe te u fēfē’i!

Na’e pau ke u ‘ā pongipongia ke teuteu ‘ene me’atokoni pongipongi, mo hono kaukau, pea mo ‘ene faito’ó. Ne u tokoni’i ia ke lue takai holo he ko ‘ene fakamālohisino faka’ahó ia. Koe’uhí na’e faingata’a ke ngaue, na’á ku ‘i hono tafa’akí ma’u pē, ‘o a’u pē ki he’ene kaukau mo ‘ene faka’ao-nga’i e falemalōló. Ko e konga faingata’a tahá ‘a ‘eku hoko ko ha kí’i ta’ahine kei ta’u 18.

Makehe mei he ngaahi me’á ni kotoa, na’e ‘ulungaanga faingata’a. ‘Oku ‘ikai ko ha mēmipa ia ‘o e Siasí pea kehe mo ‘ene ngaahi tefito’i mo’oní meiate au. Ko ha tangata ne fonu faka’ise-isa—‘o kaikaila ma’u pē, ‘ikai malimali, mo pehē ma’u pē, “Te u mate!” Koe’uhí ko e fa’ahinga fakakaukau ko ‘ení, na’e faingata’a ke ma vālelei.

‘I he kamata’angá, na’á ku fai e me’a kotoa na’a ku lavá ke kalo mei hoku ngaahi fatongiá, ka na’e ‘ikai ke ola lelei. Ko ia ai ne u fakakaukau ke liliu ‘eku fakakaukau pea fai ‘eku lelei tahá.

Hili ha uike ‘e taha ‘o e fakakaukau fo’ou ko ‘ení, ne fakafiefia kiate au hono tauhi ‘o Tatí. Ne tupulaki ‘eku fa’a kātakí, pea kamata ke mahino kiate au hono faingata’a’iá. ‘I he’eku tauhi

iá, na'e tuku 'eku fakakaukau ko ha kavenga iá kau pehē ko ha faingamālie 'eni ke u ma'u ai ha taimi lelei mo ia.

Na'e liliu foki mo Tati. Na'e hoko 'a e tangata'eiki fakafulofula ko 'eni ko ha kui tangata fofonga malimali mo angavaivai. Na'e a'u 'o sa'ia ke fanongo ki he ngaahi hiva 'a e Especially for Youth!

'I ha pō 'e taha na'á ku fanongo atu 'oku pātātō holo, ko ia ne u fakasiosio atu ki hono lokí pe ko e hā e me'a na'á ne faí. Na'á ne lotu pea ko e fuofua taimí ia. 'Oku ue'i au he 'aho kotoa pē 'e he liliu ko 'eni.

Kuó u foki he taimí ni ki he kolisí, ka te u 'alu tu'ou ua he māhina ke 'a'ahi kia Tati mo hoku fāmīlī. 'Oku mau kai fakataha mo ia mo hiva ki ai. Kuo faka'au ke kovi ange e tu'unga 'o 'ene mo'ui lelei, ko ia, 'i he taimi ní, ko e tokoni lelei taha te u lava 'o faí ko e fai pē ha ngaahi lotu ma'ana.

'Oku ou hounga'ia he faingamālie ke tokanga'i 'a Tatí koe'uhí he na'á ne tokoni'i au ke u 'ilo'i e me'a te u malava 'o faí. Ko e 'ofá ko ha me'a mālohi fau—na'á ne fakamolū fakatou'osi hoku lotó mo ia 'o Tatí. Kuó u ako 'a e 'uhinga 'o e feilaulá mo e anga'ofá. Ko hono mo'oní, 'oku fakamaama'i 'e he manava'ofá 'a e loto kotoa pē! ■

'Oku nofo 'a e taha na'á ne fa'ú 'i Sanitiako, 'Otu Filipainí.

KO E TOKONI KI HO FĀMILĪ

"Kamata ho'ó tokoní 'i homou ngaahi 'apí pea 'i homou fāmīlī. Ko e ngaahi feohi 'eni 'oku lava ke ta'engatá. Neongo kapau—pea tautautefito kapau—'oku 'ikai fu'u haohaoa ho tūkunga fakafāmīlī, te ke lava 'o ma'u ha ngaahi founga ke tokoni, hiki hake mo fakamālohia ha taha. Kamata pē 'i he feitu'u 'okú ke 'i aí, 'ofa kiate kinautolu 'i honau tūkungá, pea teuteu ki he fāmīlī 'okú ke faka'amu ke ma'u he kaha'ú.

Bonnie L. Oscarson, Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemú, "Ko e Ngaahi Fie Ma'u Hotau Tafa'aki," konifelenisi lahi 'Okatopa 2017.

KO HONO TEUTEU 'O E MALANGÁ

1. FAKA'AONGA'I E FOLOFOLÁ MO E NGAAHI AKONAKI 'A E KAU PALŌFITA 'O ONOPŌNÍ (VAKAI, T&F 52:9). Ko e uho 'eni 'o ho'o malangá. Ko hono mo'óni, ko e taha ia 'o e ngaahi tefito'i 'uhinga 'oku tau 'i he lotú ai—ke ako'i mo ako e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi. Te ke lava 'o ako ho'o tefito 'aki e tokoni 'a e Fakahinohino ki he Ngaahi Folofolá ('i he scriptures.lds.org) pea mo e ngaahi lea mei he konifelenisi lahi (kumi fakafo'itefito 'i he gc.lds.org). Fakapapai 'oku mahino kiate koe 'a e folofolá mo e ngaahi kupu'i lea 'okú ke palani ke faka'aonga 'i ho'o malangá. Kapau 'okú ke fie ma'u tokoni, kole ki ho'o ongomātu'á pe kau taki 'o e Siasí.

2. FAKAAFE'I 'A E LAUMĀLIÉ. Ko ha fakakaukau lelei ma'u pē ke lotu mo teuteu ki mu'a ke ke ma'u 'a e Laumālié 'i ho'o leá. 'Okú 'ikai ngata pē hono fakafiemālie'i 'e he Laumālié ho'o manavasi'i, ka 'okú Ne toe fakamo'oni foki ki he mo'óni (vakai, T&F 42:14). Fakaafe'i 'a e Laumālié ki ho'o houalotu sākalamēnití 'aki ha'o fakamo'oni ki he me'a 'okú ke tui 'oku mo'óni.

3. FAKAKAUKAU KI HA TALANOA FAKAFO'ITUITUI. Ko e taha 'o e ngaahi founga lelei taha ke fehokotaki ai mo e ni'ihī kehē 'oku fou 'i he ngaahi talanoá. 'Okú mau sai'ia 'i he fanongo ki he ngaahi a'usia e ni'ihī kehē mo e anga 'o 'enau mo'u'i. Ko ia, feinga ke ke fakakaukau ki ha a'usia mālie, makehe, pe faingata'a kuó ke foua 'oku fekau'aki mo e tefito'i mo'óni 'o e ongoongolelei ne vahe atu ke ke malanga ai. Ko e hā na'á ke ako mei he me'a ko ia ne hokó? Na'á ne tokoni'i fēfē koe? Ko ha founga lelei 'eni ke kamata 'aki ho'o malangá 'o kapau 'okú ke faingata'a 'ia 'i he founga kamata.

4. AKOAKO, AKOAKO, AKOAKO! Hili ho'o hiki ho'o malangá, mahalo te ke fie akoako lau le'o lahi 'iate koe pē, peá ke toki 'ahi'ahi 'i mu'a 'i he kau mēmipa ho fāmilí pe ngaahi kaungāme'á. Te ke lava 'o 'ilo'i pe 'oku lōloa fe'unga ho'o malangá mo e taimi kuo vahe'i atú mo 'i ai ha ngaahi kongá 'e fie ma'u ke ke fakamahino'i. Kapau 'oku sai pē ki ho'o pīsopé, te ke lava 'o feinga ke 'alu mu'omu'a ki homou falelotú 'o 'ahi'ahi'i ho'o leá 'i he tu'unga malangá!

NGAAHI TOKONI 'E

7

KI HONO FAI 'O HA MALANGA

'E vave ha'o lea 'i he houalotu sākalamēnití? 'Ahi'ahi'i e ngaahi tokoni ko 'eni.

Fai 'e Sarah Hanson

He'i'ilo koe, ka 'i he taimi 'oku vahe mai ai ke u fai ha malanga 'i he houalotu sākalamēnití, 'oku ou ongo'i manavasi'i mo'oni—'o 'ikai fekau'aki mo hono tohi e malangá ka ko hono *fakahoko* e malangá. 'Okú ou hoha'a ma'u pē, "E fēfē kapau 'oku ou fu'u ta'eoli? 'E fēfē kapau 'e ngalo 'iate au e me'a ke lea 'aki? 'E fēfē kapau te u fehalaaki 'i ha fo'i lea?"

Kuó ke ongo'i pehē? ('Ofa 'oku 'ikai ke u toko taha pē.) Kapau 'oku pehē, 'oku 'ikai ko e ngata'anga ia 'o e māmani! Vakai'i 'a e ngaahi tokoni ko 'eni 'e fitu ke fakalelei'i ho'o pōto'i leá pea fai ha malanga 'oku fakamānako.

5. FAKA'EHĪ'EHI MEI HE KAMATA'ANGA 'OKU PEHĒ, "OKU 'IKAI KE U FIE TU'U ATU HENÍ."

'E lava ke kehekehe pē 'a e kamata'anga ko 'ení, ka 'oku fakatokanga'i vave ia 'e he kau fanongo tokolahi. 'Oku meimei ke fa'a hangē ko 'ení, "I he taimi na'e tā mai ai 'a e pīsopē 'o kole ke u fai ha malangá, ná'a ku feinga ke kumi ha 'uhinga ke u hao ai." Ko e tokolahi e kāingalotu 'o e Siasí 'oku mahino kiate kinautolu 'a e faingata'a 'o hono fai 'o ha malangá, ka 'i he taimi 'okú ke pehē ai, "Oku 'ikai ke u fie 'i hení," 'e lava ke ongo'i ia 'e he kakaí ko ho'ó pehē, "Kātaki 'o 'oua te mou fanongo mai kiate au." Ko e lelei tahá ke ke faka'ehī'ehi mei he fa'ahinga kamata ko 'ení—ka ke vēkeveke fekau'aki mo ho'ó tefitó!

6. LEA KE MAHINO.

'Oku 'ikai ko ha me'a fō'ou ki ha taha ke lea vave pe le'ó si'i koe'uhí ko 'ene manavasi'í. 'Oku lava 'o mahino ia kiate au! Ka 'oku mahu'inga ke ke lea mahino 'i ho'ó fai ho'ó malangá koe'uhí ke mahino ki he kāingalotú. Feinga ke ki'i māmālie hifo, 'o pu'aki lelei ho'ó ngaahi leá, mo ngāue 'aki ho le'ó ('io, na'a mo e maiká, 'e malava pē ke fu'u le'ó si'i). 'Oku fie ma'u 'e he kakaí ke nau fanongo ki he me'a 'okú ke lea 'akí!

7. SIO MA'U PĒ KI 'OLUNGA.

Ko e fetu'utaki matá ko ha kongá mahu'inga 'aupito 'o e fetu'utaki lelei. 'Okú ne fakaha'a'i 'okú ke tokanga mo'oni mo mahu'inga'ia 'i ha pōtalanoa. Kae kehe, 'oku 'ikai ko ha me'a pau ke ke fetu'utaki mata mo e taha kotoa 'i he fakataha'angá 'i ho'ó leá, ka 'o kapau te ke toutou sio ki mui pe kongá ki mu'a 'o e lokí, te ke hoko ko ha tokotaha lea 'oku fakamānako lahi ange. Faka'ehī'ehi mei he sio taha pē ki ho'ó me'a na'e hiki! 'Oku fie ma'u 'e ho'ó kau fanongó ke sio ki ho'ó malimalí, kae 'ikai ko e tumu'aki ho 'ulú.

Neongo 'a e ngaahi tokoni ko 'ení 'e fitu, 'e malava pē ke kei fehalaaki ha'o fo'i lea pe fakatokanga'i ha taha 'oku tulemohe 'i he 'otu hono tolú. Ka 'oku 'uhinga nai ia 'oku 'ikai ko ha tokotaha lea lelei koe? 'Ikai 'aupito!

'I he taimi 'oku tau ki'i mavahe ai mei he tu'unga 'oku tau fiemālie aí, 'oku angamaheni pē ke tau ongo'i tailiili pe fai ha fanga ki'i fehalaaki. Ka 'i ho'ó feinga ho lelei tahá mo fakaafe'i 'a e Laumālié, 'oku 'ikai mahu'inga ia kapau te ke nenu pe ngalo 'iate koe ke ke lea 'aki ha me'a. 'Okú ke fai e ngāue 'a e 'Otuá mo tokoni ke 'ilo lahi ange 'Ene fānaú ki he ongoongoleleí!

Kapau te ke ako'i mo fakamo'oni ki he me'a 'okú ke tui ki aí, 'e lelei 'a e me'a kotoa pē. ■

'Oku nofo e tokotaha na'a ne fa'u 'i Tutā, USA.

Ko e hā 'Oku Tau Fai 'i he Temipalé?

Ko e temipalé ko ha feitu'u toputapu ia 'e lava ke tau unu ai 'o ofi ange ki he 'etau Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisi. 'I he temipalé, 'oku ako'i ai kitautolu ha ngaahi mo'oni mahu'inga, kau 'i he ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula-'eikí (ngaahi ouau toputapú), pea mo fakahoko e ngaahi fuakava (ngaahi palōmesi toputapú) mo e 'Otuá 'a ia 'oku nau teuteu 'i kitautolu ke foki ki Hono 'aó.

Te tau lava 'o ma'u 'a e ngaahi ouau fakatemipalé ma'atautolu pea ma'a 'etau ngaahi kuí foki. Hangē ko 'ení, 'e lava ke kau e to'u tupú 'i he ngaahi papitaisó 'o fakafo-fonga 'i 'enau ngaahi kuí mo e ní'ihí kehe 'a ia na'e 'ikai ke nau ma'u 'a e faingamālie ke papitaiso 'e he mafai totonú 'i he 'enau kei mo'uí. Ma'á e kakai lalahí, 'oku kau 'i he ngaahi ouau fakatemipale kehé 'a e 'eni-taumení mo e silá (hangē ko e mali temipalé).

Papitaiso mo Hilifakinima ma 'a 'Etau Ngaahi Kuí

'Oku mahu'inga 'a e papitaisó mo e hilifakinimá ki he fakamo'ui 'o e tokotaha kotoa pē 'oku ha'isia kuo mo'ui 'i he māmaní (vakai, Sione 3:5). Kae kehe, kuo tokolahi ha kakai kuo nau pekia te'eki ke nau ma'u e faingamālie ke fanongo ki he ongoongolelé pe ma'u e ngaahi ouau ko 'ení. 'I he 'alo'ofa mo e 'ofa 'a Sīsū Kalaisí, kuo 'osi teuteu 'i ai ha founa ki he taha kotoa ke ne ma'u e ngaahi tāpuaki ko 'ení. 'I he ngaahi temipalé, 'e lava ai ke fakahoko 'e he kau mēmipa mo'ui taau 'o e Siasí e papitaisó ma'anautolu kuo pekiá. 'Oku malanga 'i 'a e ongoongolelé 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié (vakai, T&F 138), pea 'e lava 'e kinautolu 'oku fanongo ki aí 'o fili ke tali ia mo fakahoko e ngaahi ouau ma'anautolu.

‘OKU FĒFĒ HO’O TEUTEÚ?

‘Oku tokoni fēfē hono tauhi ho’o ngaahi fuakava ‘i he papitaisó ke teuteu ai koe ke ma’u e ngaahi ouau ‘o e temipalé?

.....
.....
.....

Ko e hā mo ha toe me’a ‘oku fie ma’u ke fai kae mateuteu ke ma’u ‘a e ngaahi ouau ‘o e temipalé?

.....
.....
.....

‘Oku kei ‘aonga ho’o lekomeni temipalé? Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’o lekomeni, ‘e lava ke ke talanoa mo ho’o pīsope pe palesiteni fakakoló.

.....

Ke ke ‘ilo lahi ange fekau’aki mo e fuofua ‘alu ki he temipalé, ‘alu ki he “Inside Temples” ‘i he [lds.org/temples](https://www.lds.org/temples).

KO E TEMIPALÉ: KO HA FAKA‘ILONGA ‘O ‘ETAU TUI
“Ko e temipale kotoa pē ko ha fakataipe ia ‘o ‘etau tui ki he ‘Otuá mo ha fakamo’oni ‘o ‘etau tui ki he mo’ui hili ‘a e maté. Ko e temipalé ‘a e taumu’a ngāue ‘o e ‘ekitiviti, lēsoni pea mo e sitepu kotoa pē ‘o e fakalalakaká ‘i he Siasí. ‘Oku fakataumu’a ‘etau ngaahi ngāue kotoa pē ‘i hono malanga’i ‘o e ongoongoleleí, fakahaohaoa’i ‘o e Kāingalotú mo e huhu’i ‘o e pekiá, ki he temipale mā’oni’oni.”

Vakai, Palesiteni Russell M. Nelson, “Teuteu ki he Ngaahi Tāpuaki ‘o e Temipalé,” *Liahona*, ‘Okatopa 2010, 41.

‘Enitaumení

‘Oku ‘uhinga ‘a e fo’i lea *‘enitaumení* ki he “me’a’ofa.” Ko e ‘enitaumeni ‘o e temipalé ko ha me’a’ofa ia mei he ‘Otuá ‘a ia ‘okú Ne ‘oatu kiate koe ‘a e ngaahi tāpuaki makehe, ‘o kau ai e “mālohi mei ‘olunga” (T&F 95:8).

‘I he taimi na’á ke kau ai ki he Siasí, na’á ke ma’u e ouau ‘e ua—ko e papitaisó mo hilifakinimá. ‘Oku ma’u foki mo e ‘enitaumeni fakatemi-palé ‘i ha kongá ‘e ua. ‘Uluakí, ‘okú ke ma’u e ouau ‘inisolí, ‘a ia ‘oku “fufulu” fakataipe mo taau ai koe ke ke ma’a pea mo ma’u e ngaahi tāpuaki makehe fekau’aki mo ho tukufakaholo fakalangí pea mo e faingamālie ta’engatá. ‘I he kongá hono uá, ‘okú ke ma’u ai ‘a e toenga ‘o ho ‘enitaumení ‘i ho’o ako lahi ange ki he palani ‘o e fakamo’uí, kau ai ‘a e Fakatupú, ‘etau taumu’a ‘i he māmaní, pea mo e misiona mo e Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí.

‘I he lolotonga ‘o e ‘enitaumení, ‘oku tau fai ha ngaahi palōmesi molumalu ke talangofua ki he ‘Otuá, muimui kia Sīsū Kalaisi, ke mo’ui angama’a, mo tokoni ‘i hono langa e pule’anga ‘o e ‘Otuá. Kapau te tau tauhi ‘etau ngaahi fuakavá, ‘oku tau ma’u ‘a e tala’ofa ke ma’u e kotoa ‘o e ngaahi tāpuaki ta’engata ‘a e ‘Otuá.

Ngaahi Silá

Ko e ngaahi fāmílí ‘a e uho ‘o e palani ‘a e ‘Otuá ki he’etau fiefiá. Ko hono fakataha ‘i ‘o ta’engata e fāmílí ko e tāpuaki fungani taha ia ‘oku ma’u ‘i he temipalé ‘o fakafou ‘i he mafai faisila ‘o e lakanga fakataula’eikí—‘a e mafai tatau ko ia ne fakahā ‘e Sīsū ki He’ene Kau ‘Aposetoló (vakai, Mātiu 16:19). ‘Oku fakafaingamālie ‘i ‘e he sila he temipalé ‘a e ngaahi husepānití mo e ngaahi uaifí mo e fānaú mo e mātu’á ke nau fakataha ‘o ta’engata ‘i he’enau tauhi faivelenga ki he’e-nau ngaahi fuakavá. ■

Na'á ku 'iloi
'oku totonu ke u
sai'ia 'i he 'aho
Sāpaté, ka na'e
'ikai ke u 'iloi e
foungá.

Ko ha Palopalema 'o e

SĀPATE

FAKA

Fai 'e Alyssa Nielsen

‘O ku pehē 'e he folofolá ko e 'aho Sāpaté ko ha 'aho mā'oni'oni, ko ha 'aho fakafiefia mo faka'ofó'ofa, ko ha 'aho 'o e mālōlō, ko ha 'aho ke fakafiefia.¹ Ka 'i he ngaahi ta'u si'i kuo hilí, lolotonga hoku ta'u hongofulu tupu lahi, na'e fakamamahi kiate au 'a e 'aho Sāpaté. Ne u ongo'i loto mafasia, kae 'ikai nonga. Loto mamahi, kae 'ikai fiefia. Loto halaia, kae 'ikai 'amanaki lelei. Na'á ku fonu 'i he ngaahi me'a fakamamahi 'o e Sāpaté.

'I he pongipongi Sāpate kotoa, hili ha'aku toitoi taimi lōloa fakamā 'i hoku kafú, ne fāifai peá u pehē ko e 'aho

Sāpate 'eni peá u teuteu leva ki he lotú. 'I he lotú, na'á ku vakai'i 'eku mo'u'i 'i he uike kuo 'osí. Lolotonga e sākalamēnití, ne u tñaki kotoa e ngaahi me'a na'e 'ikai ke u lavá, 'o 'ikai ke 'osi ia, kuo tu'u hake 'a e tokotaha lea 'uluakí. Na'e hoko 'a e toenga 'o e lotú ko ha malá'e tau 'i he'eku feinga ke ta'ofi e lo'imata koe'uhí ko e fakautuutu e ongo'i halaia mo e faka'ise'isa fo'ou 'o ongo'i kovi 'i he lotú.

Na'e kei tatau ai pē mo e ho'ataá. Na'á ku ongo'i halaia 'i he ngaahi fili he kuo hilí, loto mafasia 'i he ngaahi fili 'o e kaha'ú, pea mo mamahi 'i he ngaahi tūkunga lolotonga. Ka ne ta'e-oua hono fakalelulelu au 'e he akó mo e ngaahi

'ekitiviti kehé, te u fakamoleki hoku taimi 'i he ngaahi fakakaukau koví.

Hili 'eku fanongo, lau, pea mo toe lau e pōpoaki 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2015 fekau'aki mo e founga 'oku hoko ai 'a e Sāpaté ko ha me'a fakafiefiá, na'á ku lotua ha nonga mou sai'ia he Sāpaté kae 'ikai ko e mamahi na'á ku lolotonga ongo'i.² Pea na'e ma'u mai ha tali.

Tokanga pē ki he Tamai Hēvani mo Sisū Kalaisi

Na'á ku ongo'i e ue'i au ke hiki 'eku tokanga mei hoku ngaahi faingata'á ki

MAMAHÍ

hoku vā mo e Tamai Hēvaní pea mo e Fakamo'uí. Na'á ku tuku ha taimi ke fakalaulauloto ki He'ena kau 'i he'e-ku mo'uí, kae 'ikai fakalaulauloto ki he'eku ngaahi ta'emalavá.

I he taimi na'e hoko mai ai 'a e ngaahi fakakaukau koví, na'á ku toe lau 'a e me'a na'á ku 'ilo'i mo tui ki ai fekau'aki mo e 'Otuá mo Sīsū Kalaisí: Ko e fānau au 'a e 'Otuá. 'Oku 'ofa 'iate au. Ko hoku Tuonga-ane 'a Sīsū Kalaisi, pea na'á Ne fakalelei ma'aku. 'Okú Na finangalo ke u fiefia mo toe foki ange kiate Kinaua. Ko e 'aho Sāpaté ko ha me'a'ofa ia mei he 'Otuá.

Na'á ku kamata ke tui ki he fakamo'oni ko 'ení.

Ko Hono Tali Mo'oni 'o e Sākalamēnití

Ne tataki au 'i hono lilii 'eku tokangá ke u toe fakakaukau'i foki 'a e founa na'á ku ma'u ai 'a e sākalamēnití. Ne u 'ai 'a e sākalamēnití 'i ha taimi fuoloa, ko ha taimi ke tautea'i ai au. Ka 'oku 'ikai ko hono taumu'á ia. Ko e sakalamēnití ko ha ouau toputapu ia ke fakafou ai 'etau ngaahi fuakavá. Ko ha faingamālie ia ke toe ma'a ai 'o fakafou 'i he mālohi 'o e fakalelei 'a Sīsū Kalaisí. Na'á ku fakatokanga'i 'i he tokanga taha ki

he ouaú mo e fuakavá 'i he tui mo lotu fakatomalá, na'á ku fakatokanga'i 'oku 'omi 'e he sākalamēnití ha nonga 'i he'eku tali 'a e me'a'ofa 'o e fakamolemole, tauhi 'eku ngaahi fuakavá, mo ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Eikí (vakai, T&F 20:77, 79).

Na'e hanga 'e he'eku fakakaukau ki he fakalelei 'a Kalaisí he lolotonga 'o e sākalamēnití, 'o 'omi ha me'a'ofa 'e taha ki he'eku fakakaukau. 'E 'ikai ngata pē lava ke fakamolemole'i aú, ka 'e lava foki ke fakamo'ui au koe-uhí he ne to'o 'e he Fakamo'uí kiate Ia 'eku mamahí mo e ngaahi vaivaí (vakai, 'Alamā 7:11–12). Te u lava ke u ma'u ha nonga mo e mālohi 'i he 'aho Sāpaté 'i He'ene Fakalelei pea mo e sākalamēnití,—pe 'i ha toe 'aho kehe pē—kae 'ikai ko e lotu-mafasiá mo e mamahí.

Pea na'á ku ma'u 'a e nonga ko iá. 'Oku 'i ai hoku Fakamo'uí ma'aku 'i he 'aho Sāpaté pea ma'u ai pē!

Ako ke Fa'a Kātaki 'i he Tui

Na'e 'ikai ko ha fakalelei uike 'e taha pē 'eni. Na'e faingata'a, pea na'e fie ma'u ha taimi ki ai. "Pea kapau 'oku tau 'amanaki lelei ki he me'a 'oku he'eki ai te tau ma'ú, 'oku tau tatali fa'a kātaki pē ki ai" (Loma 8:25). Ne hoko-hoko atu 'eku tokanga mo lotu ke u ongo'i sa'ia 'i he Sāpaté.

Na'e a'u ki ha taimi, peá u ma'u ha nonga mo e fiefia 'i he 'aho mā'oni-oni ko iá, ka na'e 'ikai ke u lava 'o ngata ai telia na'á ku toe foki ki he ngaahi fakamamahi 'o e 'aho Sāpaté. 'Oku fie ma'u 'i he uike takitaha 'a e tokanga mo'oni ki he Fakamo'uí mo e taumu'a 'o e 'aho Sāpaté, ka 'oku ou 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e tala'ofa 'o e nongá mo e fiefiá. ■

'Oku nofo 'a e taha na'á ne fa'ú 'i 'Iutā, USA.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, 'Ekesōtosi 20:11; 'Ekesōtosi 31:15; Levitiko 23:32; 'Isaia 58:13; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:13.
2. Vakai, Russell M. Nelson, "'Oku Fakafiefia 'a e 'Aho Sāpaté," *Liahona*, Mē 2015, 129–32.

KOE

NGA AHHI HA'I

'E NI'IHI 'OKU 'OSI PĒ IA 'IHA
MĀHINA 'E TAHA,

KA 'OKU

'I AIHA NGA AHI
HA'I KEHE 'OKU TU'U 'O

TA 'ENGA TA

Oku fakafabingaf' e he ha'i ko eni'a e pu'a Mamani 'i he 2014 pea 'oku 'ikai ko hano vavadi'i o ha' fauhi 'i he kahai.

Te Ke Lava 'o Mo'ui Taau mo e Temipalé

Fai 'e 'Eletā Quentin L. Cook

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Oku tau faka'amu lahi ke mo'ui taau 'a e kāingalotu 'o e Siasí ke ma'u ha lekomeni temipale. Mou kātaki 'o 'oua te mou pehē ko e temipalé ko ha taumu'a ia 'oku tāumama' o pe ta'emalava. 'E lava ke a'usia 'e he tokolahi taha 'o e kāingalotú e ngaahi fie ma'u mā'oni'oni kotoa pē 'i ha ki'i taimi nounou kapau 'oku nau loto'aki ke taau mo fakatomala kakato mei he maumau fonó pea ngāue mo 'enau pīsopé. 'Oku kau heni 'a e loto fiemālie ke fakamolemole 'i kitautolú kae 'oua 'e nofotaha 'etau tokangá 'i he'etau ngaahi tōnounou pe angahalá ke ta'ofi ai ha'atau malava ke hū ki he tempale toputapú.

Na'e fakahoko e Fakalelei 'a e Fakamo'uí ma'á e fānau kotoa 'a e 'Otuá. 'Oku feau 'e He'ene feilaulau huhu'í e ngaahi fie ma'u 'a e fakamaau totonú ma'anautolu kotoa 'oku fakatomala mo'oni. 'Oku fakamatala 'i eni 'e he folofolá 'i ha founga mātu'aki faka'ofa'ofa:

"Neongo 'a e tatau 'o ho'omou angahalá mo e kula 'aho'ahó, 'e hoko ia ke hinehina 'o hangē ko e 'uha hina ekiaki" (Isaia 1:18).

"Pea 'e 'ikai te u toe manatu ki [ai]" (Selemaia 31:34).

'Oku mau fakapapau 'i atu 'e hanga 'e hono mo'ui'aki e ngaahi tefito 'i mo'oni mā'oni'oni 'o 'oatu 'a e fiefiá, lavame'á, mo e nongá kiate koe mo ho fāmili. 'Oku fakapapau 'i 'e he kāingalotú, 'o

tatau pē kakai lalahí mo e to'u tupú, 'a honau tu'unga tāú 'i he'enua tali e ngaahi fehu'i ki he lekomeni temipalé. Ko e fie ma'u mahu'ingá ke fakatupulaki ho'o fakamo'oni ki he 'Otuá ko e Tamai; Hono 'Alo ko Sisū Kalaisi; mo e Fakafoki mai 'o 'Ene ongoongolelei pea a'usia e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Kātaki 'o fakatokanga 'i hono vivili 'emau faka'amu ke fai 'e he tokotaha kotoa e ngaahi liliu 'oku fie ma'u ka ne taau ai mo e temipalé. Toe vakai 'i he fa'a lotu ho tu'unga 'i ho'o mo'ui, kumia e fakahinohino 'a e Laumālie, pea talanoa mo ho'o pīsopé fekau'aki mo hono teuteu 'i koe ki he temipalé. Na'e pehē 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni (1927–2018), "'Oku 'ikai ha toe taumu'a 'e mahu'inga ange ke ke ngāue ki ai ka ko e mo'ui taau ke hū ki he temipalé.'"

'Oku ou fakatauange ke tau takitaha faka'apa'apa ki he Fakamo'uí mo fai ha liliu pē 'oku fie ma'u ke tau sio ai kiate kitautolu 'i Hono ngaahi tempale toputapú. 'I he'etau fai iá, te tau lava leva 'o fakahoko 'Ene ngaahi taumu'a mā'oni'oni mo teuteu 'i kitautolu mo hotau fāmili ki he ngaahi tāpuaki kotoa 'e lava ke Ne foaki mai mo Hono Siasí 'i he mo'ui ni pea mo 'itāniti foki. ■

Mei ha lea 'i he konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2002.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, "Ko e Temipale Mā'oni'oni—ko ha Maama ki he Māmani," konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2011.

Fālele'i 'i **Lōkani, 'Iutā** 'i he 'aho 8 'o Sepitema, 1940

Mei he 1960 ki he 1962, náa ne ngāue 'i he **British Mission**, pea náe hoko 'a 'Eletā Sefili R. Hōlani ko e taha 'o hono ngaahi hoá.

Na'e hikinima 'i ia ko ha mēmipa 'o e **Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá** 'i he 'aho 6 'o 'Okatopa, 2007

Na'a ne kau atu ki he ongo timi **pasiketi-polo** mo e 'akapulu faka-'Amelika 'i hono 'apiakó.

Na'e mali mo Mele Ketu 'i he **Logan Utah Temple** 'i he 'aho 30 'o Nōvema, 1962

'Oku 'i ai e **fānau 'e toko 3** mo e **makapuna 'e toko 11**

Fononga 'a 'Isapeli

Fai 'e Jessica Larsen

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

Palāsila, 1992

Na'e sio hake 'a 'Isapeli ki he langi lanu pulū matolū. Na'e hala ha 'ao 'e 'asi. Na'á ne ki'i 'emo'i hono loungutu pakupakú.

Na'e talanoa le'ó sí'i pē 'ene ongomātu'á mo Palesitēni Sanitiako, 'a e palesitēni fakasiteikí. Na'e fu'u le'ó lahi e mīsini vaká 'o 'ikai lava ai ke ne fanongo kiate kinautolu. Ka na'á ne 'ilo'i e me'a ne nau talanoa ki aí. Na'e 'ikai toe 'i ai ha vai inu.

Ne feinga 'a 'Isapeli ke tokanga pē ki he 'uhinga 'o 'enau fonongá. Ko 'enau ō ki he temipalé ke sila'i ko ha fāmili! Na'á ne manatu'i 'ene fanongo ki he talanoa 'ene ongomātu'á fekau'aki mo e temipale faka'ofa'ofa 'i Sao Pauló talu mei he'ene kei sí'i. Ne hangē ha talanoa fanangá 'a e 'alu ki aí. Ko hono mo'oní, na'e nofo e fāmili 'o 'Isapeli 'i Manau, 'i he vaotā 'Amasoní, pea ko e temipalé na'e mama'o 'aki ia ha maile 'e 2,000 tupu (kilomita 'e 3,219).

Ne palani leva 'e Palesitēni Sanitiako ha fononga 'aho 'e ono ki ai. Ne laka hake 'i ha kāingalotu 'e 100 ne palani ke ō ki aí. Na'e talaange 'e Mamā, "E hoko ia ko ha feilaulau." "Ka 'oku 'omi 'e he feilaulau 'a e ngaahi tāpuakí."

'I he kamata'angá, na'e fakalata e folau. Ne nau mohe 'i he ngaahi mohenga tautau 'i he funga vaká, hiva'i ha ngaahi himi, mo lau e folofolá.

Ka na'e 'osi e vai inú, pea na'e fu'u 'uli e vai he vaitafé ki he inú.

Na'e ongo'i 'e 'Isapeli e ala atu 'a Mamā ki hono nimá. Na'á ne pehē ange, "Oku tānaki fakataha kitautolu 'e Palesitēni Sanitiako." "Te tau lotua ha 'uha."

Ne kau atu 'a 'Isapeli ki he kulupú, pea kamata e lotú. Na'á ne ongo'i ha 'ea mokomoko 'i hono kiá 'i he hili e lotú. Na'e lele ki he kaokao 'o e vaká mo 'ohovale. Na'e hu'u mai ha ngaahi 'ao fakapōpō'uli kiate kinautolu. Taimi sí'i pē kuo tō mai e 'uhá! Na'á ne fakaava hono ngutú ke tali e 'uhá.

Ne kaila 'a Mamā, "Vave!" "Omi ha ngaahi kane, fakapaku—ha fa'ahinga me'a pē!"

Na'e to'o atu 'e 'Isapeli ha fakapaku. Na'á ne fie ma'u ke tānaki e vai kotoa pē ne malavá. Na'a nau ngāue fakataha, kakata mo fakafiefia. Na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo nau katoanga faka'uha! Ne miniti pē 'e 15 'a e matangi. Na'e lōloa fe'unga pē ia ke nau ma'u e vai kotoa ne fie ma'ú. Ko ha mana ia.

Taimi nounou mei ai kuo tau fonua e vaká. Ka na'e kei toe ha maile 'e 1,500 (kilomita 'e 2,414) ke nau fononga ai. Ne nau heka kotoa 'i ha pasi ki he toenga 'o e fonongá. Na'e tapotu takai e pasí 'i he ngaahi hala tokakoví 'i ha ngaahi 'aho lahi. 'I ha me'a 'e taha ne

Ko e fonongá 'e lōloa mo fakatu'utāmaki, ka 'e fe'unga ia mo e 'alu ki he tempalé.

NGAAHI TĀPUAKI MAHU'INGA FAU

“Oku mahu'inga fau e ngaahi tāpuaki 'o e tempalé.”

Palesitani Thomas S. Monson, “Ngaahi Tāpuaki 'o e Tempalé,” *Liahona*, Mē 2015, 93.

tapotu lahi ai 'a e pasí 'o mafahi 'a e sio'ata mu'á! 'I he taimi 'e ni'ihī ne nau fononga atu ai 'i ha ngaahi kolo vela mo fe'efi'efihi. Ka ko e koloá 'a e 'ikai fu'u tokakovi e ngaahi halá!

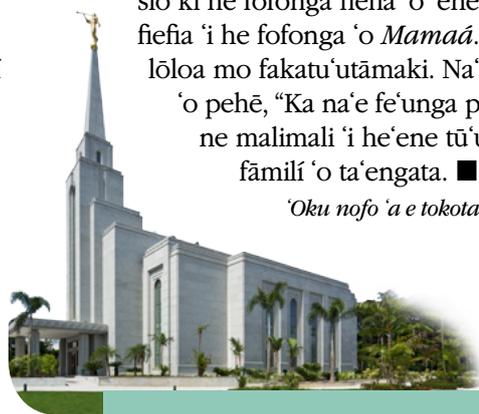
Na'e hounga'ia ma'u pē 'a e tokotaha kotoa 'i he taimi ne nau afe ai 'i ha ki'i kolo ke nau kaí. Ne nau kai 'i ha ngaahi falelotu pe mo e kāingalotu 'o e Siasí he lolotonga e fonongá. 'I he pō 'uluakí, na'a nau a'u atu kuo fu'u fuoloa e po'ulí pea na'e manavasi'i 'a 'Isapeli na'a 'ikai ha taha ke ne talitali kinautolu. Na'e talaange 'e Mamā mo fofonga malimali pē, “Oua te ke hoha'a.” “Sio!”

Na'e tu'u laine 'a e palesitani fakakoló mo e kāingalotu Siasí 'i he halá. Ne nau to'oto'o ha fuka ne pehē ai “Oku 'omi 'e he feilaulaú 'a e ngaahi tāpuakí.” Ne malimali leva 'a 'Isapeli. Na'e mo'oni 'a Mamā!

Hili ha 'aho 'e tolu 'o e tokakoví, ne fāifai pea nau a'u ki Sao Paulo. Na'e tu'u 'a 'Isapeli 'i hono seá ke sio lelei ange 'i he afe 'a e pasí. Fakafokifā pē kuo mavava 'a e tokotaha kotoa pē 'i he loto pasí. “Ko e tempalé! Ko e tempalé!” Na'a nau lava 'o sio ki he taua mā'olunga 'o e tempalé 'i 'olunga he funga 'otu niú. Na'e tapa e la'aá 'i he 'āngelo koula ko Molonai.

Ne hela'ia e taha kotoa, ka na'e 'ikai ke nau fie mālōlō. Na'a nau fie ma'u ke sila he taimi pē ko iá. 'I he hoko e taimi ke sila'i ai hono fāmilí, na'e teuteu lelei 'a 'Isapeli 'i ha kofu hinehina. 'I he'ene lue atu ki he loki silá, na'a ne sio ki he fofonga fiefia 'o 'ene tamaí. Na'e tō e lo'imata fiefia 'i he fofonga 'o Mamā. Ko 'enau fonongá ne lōloa mo fakatu'utāmaki. Na'e fakakaukau 'a 'Isapeli 'o pehē, “Ka na'e fe'unga pē ia mo e feilaulaú.” Na'a ne malimali 'i he'ene tū'ulutui ke sila'i ia ki hono fāmilí 'o ta'engata. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne fa'u 'i Tekisisi, USA.

'I he 2012 na'e langa ai ha tempale 'i Manau, Palāsila, 'a ia ko e feitu'u ia na'e tupu hake ai 'a 'Isapeli. 'I he taimi ko iá, kuo lalahi 'a 'Isapeli mo e fānau kehé 'o 'i ai hanau ngaahi fāmilī takitaha. Na'e omi hanau tokolahi ke mamata he tempale fo'ou mo faka'ofóofa ko 'eni pea mo manatua 'enau fonongá.

Fai 'e Jenna Koford

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

"[Oku 'i ai hoku fāmili 'i māmani.] [Oku nau angalelei kiate au]" (Tohi Hiva 'a e Fānaú, 98).

“**A**nitelū! Ko e pasī 'eni!” Ko e ui atu ia 'a Nená. Ne lele atu 'a 'Anitelū he matapā ki tu'á. Na'e ta'ata'alo mai kia Nena, Papa, pea mo hono ki'i tuofefine, ko 'Eimí. Na'e kei si'i 'a 'Eimi ke 'alu ki he akó, ko ia ai na'e nofo pē 'i 'api mo Nena mo Papā.

Ne sai'ia 'a 'Anitelū he akó. Na'á ne sai'ia 'i he va'inga mo hono ngaahi kaungāme'á 'i he taimi

mālōlō si'i. Na'á ne sai'ia 'i he'ene faiakó, 'a Misi Kimipolo.

Hili e mālōlō si'i he pongipongi, na'e pehē ange 'e Misi Kimipolo, “I he uike kaha'ú, 'e fakahoko ai ha 'Aho 'Omi-ha-Mātu'a-ki-he-Akó. 'I he taimi 'e omi ai ho'omou mātu'á, fakapapau'i 'oku nau 'omai ha me'a mei he'enau ngāue ke faka'ali'ali kiate kitautolu. 'Oku tau fiefia ke fanongo kiate kinautolu!”

Na'e 'ikai fakapapau'i 'e 'Anitelū 'a e 'Aho 'o e 'Omi-ha-Mātu'a-ki-he-Akó.

Ongo
Kui Lelei

Na'e kula e mata 'o 'Aniteluú. Na'e 'ikai ha me'a ia ke ne fakamatala 'o kau ki he'ene ongomātu'á. Na'e 'ikai ke ne manatu'i ha me'a lahi kau ki he'ene fa'eé. Na'e mavahe ia 'oku kei si'i. Pea na'e 'ikai ke 'ilo 'e 'Anitelū 'a 'ene tamaí.

Ne fanongo pē 'a 'Anitelū ki he talanoa e fānau kehé 'o kau ki he'enua ngaahi fa'eé mo e ngaahi tamaí. Ko e fa'ē 'a Toní ko ha tokotaha tāmata afi, pea ko e tamaí 'a Sēsiká na'e ngāue 'i he suú (zoo). Ne faka'amu e tokotaha kotoa 'e 'omi 'e he'ene tamaí ha ngeli pe ko ha monumanu ki he kalasí!

"Fēfē ho'ongomātu'á?" Ko e fehu'i ia 'a Toni kia 'Aniteluú.

Na'e sio pē 'a 'Anitelū ki hono va'é. Fakamafuta hono ongo umá. "Oku ou nofo mo 'eku ongo kuí."

Na'e 'ofa 'a 'Anitelū 'ia Nena mo Papā, ka na'e 'ikai ke 'i ai ha'ana ngāue fēfē. Ne fakatau atu 'e Nena ha ngaahi sipi kafu mo ha vala pēpē. Na'e faka'uli 'e Papā ha fu'u loli me'akai. Na'e 'ikai fakapapau'i 'e 'Anitelū 'a e 'Aho 'o e 'Omi-ha-Mātu'a-ki-he-Akó.

Ne lau 'e 'Anitelū 'i he pō ko iá 'a e vahe 'uluaki 'o e Tohi 'a Molomoná: "Ko au, Nifai, ko e me'a 'i he fanau'i au 'i he ongo mātu'a lelei . . ." (1 Nifai 1:1).

Na'e fakakaukau 'a 'Anitelū, "Oku 'ikai ke u nofo mo 'eku ongo mātu'á." "Oku ou nofo pē mo Nena mo Papa."

Fe'unga pē ia mo e hū mai 'a 'Eimi ki he loki 'o 'Aniteluú, 'okú ne kukukuku ha sipi kafu. Na'á ne hiki hake ia ke sio ki ai 'a 'Anitelū. "Ngaohi 'e Nena!"

"Io, na'e ngaohi 'e Nena e sipi kafu ma'au." Na'e ki'i malimali 'a 'Anitelū.

Na'e fakakaukau ki he ngaahi me'a lelei kotoa pē na'e fai 'e Nena ma'aná—ngaohi ha me'atokoni pongipongi kimu'a he akó, tokoni 'i he ngāue fakaako mei 'apí, va'inga mo ia pea mo 'Eimi. Ne hangē 'a Nena ha fa'eé.

Pea fakakaukau leva 'a 'Anitelū kia Papā. Na'e lau 'e Papā ha ngaahi talanoa kia 'Anitelū 'i he pō kotoa pē. Na'á ne tokoni 'i he ngāue fakaako mei 'apí. Na'á ne ako'i foki 'a 'Anitelū ke lava 'o heka 'i ha paiki. Ne hangē 'a Papā ko ha tamaí.

Na'e faka'au ke lalahi ange e malimali 'a 'Aniteluú. Na'e houngā'ia mo'oni koe'uhí ko Nena mo Papā. Na'á ne kei ongo'i manavasi'i pē fekau'aki mo hono 'omi ha kui ki he akó. Ka 'e sai pē. Na'á ne fakakaukau, "Mahalo 'oku 'ikai ke u ma'u ha ongo mātu'a lelei, ka 'oku ou ma'u ha ongo kui lelei, pea ko ha me'a makehe ia."

'I he 'Aho 'o e 'Omi-ha-Mātu'a-ki-he-Akó, na'e tangutu 'a 'Anitelū mo Papā 'i mui 'i he kalasí 'o fanongo ki he mātu'a 'a e fānau kehé. Na'e 'omi 'e he fa'ē 'a Toní hono teunga tāmata afi. Na'á ne tuku ki he tokotaha kotoa ke nau tui 'ahi'ahi hono tataá. Ne 'omi 'e he tamaí 'a Sēsiká ha fonu mei he suú (zoo).

Na'e pehē 'e Misi Kimipolo, "Anitelū, ko ho taimí 'eni."

Ne lue atu 'a 'Anitelū ki mu'a he kalasí mo Papā. Na'á ne mihi'i 'ene mānavá pea pehē ange, "Oku faka'uli 'eku Papā 'i ha loli lahi 'o fetuku e me'akaí. 'Okú ne fetaulaki mo ha kakai tokolahi, pea 'okú ne ngāue mālohi."

Ne sio hake 'a 'Anitelū 'o vakai ki he malimali 'a Papaá. Pea toki talanoa leva 'a Papā fekau'aki mo e faka'uli he'ene lolí. Na'á ne toe tufa foki ha lole mei he'ene ngāué ki he tokotaha kotoa pē! Na'e fai 'e he fānau 'i he kalasi 'a 'Aniteluú ha ngaahi fehu'i lahi kia Papā 'o kau ki he'ene ngāué.

Na'e fiefia 'a Anitelū ke 'i ai mo Papā. Na'e hoko ia mo Papā mo Nena mo 'Eimí ko ha fāmili—pea ne nau hoko ko ha fāmili lelei. ■

'Oku nofo e tokotaha na'á ne fai e talanoá 'i Iutā, USA

Fāifai pea Hoko ko ha
Fāмили
Tā'engata

Fai 'e Jane McBride

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

“Ilonga 'a e me'a te ke fakama'u 'i māmani, 'e fakama'u ia 'i he langi” (Hilamani 10: 7).

“Oku 'uhinga ki he hā 'a e 'Ko e Ngaahi Fāmili 'Oku Ta'engata?” Ko e 'eke ange ia 'e Miá. Na'á ne 'unuaki'i leva 'ene fo'i paté 'i he papa va'ingá. Na'á ne fakahoko mo hono kaungāme'a lelei ko Souí, ha va'inga 'i he loto fale 'a Souí. Na'e tautau 'i he holisí ha fakatātā ne pehē, “Ko e Ngaahi Fāmili 'Oku Ta'engata.” Na'e sai'ia 'a Mia 'i he ongo ko iá.

Na'e fakamatala'i 'e Souí, “Oku 'uhinga ia 'oku mou kei hoko ko ha fāmili 'o a'u pē ki ho'omou maté.” Na'á ne tuku hifo leva ha la'i pele pea 'unuaki'i 'ene fo'i paté.

Siosio takai 'a Mia he lokí. Na'e 'asi angama-heni pē. Na'e 'i ai ha 'ū sea sofa, tēpile, pilo, pea mo ha televisone. Ka na'e ongo kehe 'a e fale 'a Souí ia mei hono falé. “Oku 'i ai hao fāmili ta'engata?” Ko e 'eke ange ia 'e Miá.

Na'e hanga hake leva 'a Souí mei he va'inga pea malimali. “Io! Na'e mali 'eku mamí mo 'eku tetí 'i he tempalé. Koe'uhí ke mau lava 'o fakataha 'o ta'engata.”

“Ko e 'uhinga nai ia 'oku ongo kehe ai ho falé?” Ko e 'eke ange ia 'e Miá.

Na'e mata puputu'u 'a Souí. “Kehe?”

Na'e 'ikai ke lava 'e Mia 'o fakamatala'i e ongo 'i he fale 'a Souí. Na'e fakafiefia mo fakamāfana. Ka na'e ongo ngalivale ke lea 'aki. Na'á ne pehē, “Oua te ke tokanga koe ki ai.” “Ta hoko atu 'eta va'ingá”

Na'e 'ikai lava 'e Mia ke ta'ofi 'ene fakakaukau ki he fāmili ta'engata 'a Souí 'i he pō ko iá. Na'á ne sai'ia he ongo 'i he fale 'o Souí. 'E hiki atu e fāmili 'o Miá ki 'Oniteliō, 'i Kānata, 'i ha 'aho sí'i mei ai. Na'á ne fifili pe 'e ongo fēfē honau fale fo'ou.

Na'e pehē 'e Mia 'i hono fakamohe ia 'e Mamí, “E Mami, 'oku ongo fiefia mo'oni e fale 'a Souí.” “Oku ou loto ke ongo pehē mo hotau fale fo'ou. Ne fakakaukau 'a Mia ki he lahi 'o 'ene 'ofa kia Mami, Teti, mo hono ngaahi tuonga'ane ikí. “Oku ou fie ma'u ke ta'engata mo hotau fāmili foki.”

Ne fanongo fakalongolongo pē 'a Mami. Peá ne toki pehē atu, “Mo au pē.”

'I he 'aho pē hono hokó, ne tā 'a Mami ki he fa'ē 'a Souí. Na'á ne 'ilo'i na'e 'alu 'a e fāmili 'o Souí ki he Siasi

'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Na'e fakahā ange 'e Mia ki he'ene ongomātu'á he lolotonga 'enau fakamā'opo'opó, “Oku ou fie 'alu au ki he lotu ko iá.” Kuo meimei 'osi kotoa 'eni e fetukutuku honau falé.

Na'e pehē ange 'e Teti lolotonga 'ene tepí'i ha puhá, “Talamai 'e he mami 'a Souí te ne lava 'o tokoni'i kitautolu ke ma'u ha 'api siasi.”

Ne malimali pē 'a Mia mo ongo'i loto māfana. Mahalo pē 'e lava honau fale fo'ou 'o ongo fakamāfana mo fakafiefia 'o hangē ko e fale 'a Souí!

'I he 'osi pē hiki 'a e fāmili 'o Miá ki honau fale fo'ou, ne nau kamata ō leva ki he lotú. Na'e angalelei 'aupito 'a e kakai 'i aí. Na'a nau feui'aki kinautolu kotoa ko e “Toku-ua” mo “Tuofefine.” Na'e 'alu 'a Mia mo hono

ngaahi tuonga'ane ikí ki he Palaimelí. Na'á ne sai'ia mo'oni 'i he hiva'i e ngaahi hiva' mo e lau e folofolá.

Ne taimi nounou pē mei ai kuo ha'u ha ongo finemui ki he 'api 'o Miá. Ko hona hingoa ko Sisitā Sasitini mo Sisitā Lamosi, pea ko e ongo faifekau kinaua.

Na'á na fakahā ki he fāmili 'o Miá fekau'aki mo e Tamai Hēvaní, Sisū pea mo e Tohi 'a Molo-moná. Na'e sai'ia 'aupito 'a Mia 'i he fanongo ki he ongoongolelei. Ne a'u pē ki hono ngaahi tuonga'ane 'enau tangutu fakalongolongo pē 'o fakafanongó!

Na'e fakamatala 'e Mia kia Sisitā Lamosi mo Sisitā Sasitini fekau'aki mo e fale 'a Souí. “Oku ou fie ma'u ha fāmili ta'engata 'o hangē ko Souí.”

Ne malimali 'a Sisitā Lamosi mo ne pehē ange, “Oku finangalo 'a e Tamai Hēvaní ke tau ma'u kotoa ha ngaahi fāmili 'oku ta'engata.” “Okú Ne finangalo ke tau fiefia.”

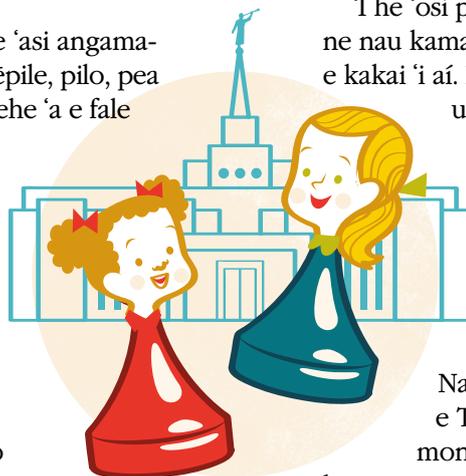
Taimi nounou mei ai kuo fili 'a e fāmili 'o Miá ke nau papitaiso.

Na'e ō me'alele mai e fāmili 'a Souí ki 'Oniteliō ki he papitaisó. Hili ha ta'u 'e taha mei ai, ne nau toe foki mai. Na'e tu'unga ia he taimí ni he na'e sila'i 'a Mia mo hono fāmili 'i he tempalé!

'I he 'aho 'o e silá, na'e tu'u 'a Mia mo hono fāmili 'i he tempalé, kuo nau 'osi teunga hinehina. Ne nau malimali lahi kotoa. Na'e ongo'i loto māfana mo loto nonga 'a Mia. Na'á ne pehē 'i he loto fiefia, “Oku tau hoko he taimí ni ko ha fāmili ta'engata!”

Ne pehē ange 'e Teti, “Oku tonu ia.” “Ko ha fāmili ta'engata kitautolu.” ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ū 'i Kololoto, USA.

Ko ha Kaungāme'a mo ha Faifekau

Mālō e lelei!

Ko hoku hingoá ko Uani Patisitā, pea 'oku ou ha'u mei 'Āsenitina.

'Oku ou fakaulo atu 'eku māmā 'aki 'eku vahevahe 'a e ongoongolelei.

Ongo Kaungāme'a Mamaé

Kuó u maheni mo hoku kaungāme'a mamae ko Fakatou talu mei he'ema ta'u nimá. 'Okú ma fakatou manako 'i he 'akapulú! Na'á ku fakaafe'i ia ki ha ngaahi 'ekitiviti lahi 'a e Siasí.

Ko e ‘Uluaki Fehu’i ‘a Fakatoú

I he taimi ‘e taha lolotonga ‘emau ma’ume’atokoni efiafi fakataha mo Fakatoú, na’á ne fehu’i mai, “Ko e hā ‘oku fa’a lotu ma’u ai pē ho fāmili?” Na’á ku talaange, koe’uhí he ‘oku tāpuekina kitautolu ‘e he Tamai Hēvaní, pea ko e founa ‘eni ‘oku tau fakamālō ai kiate Iá. Na’á ne fakatumutumu ai!

Efiafi Fakafāmili ‘i ‘Apí

Na’e ha’u ‘a Fakatou ki ha efiafi fakafāmili ‘i ‘apí ‘i he taimi na’e teuteu ai hoku tokoua ko Penisimaní ke papitaisó. Ne ongo’i ‘e Fakatou ‘a e Laumālié, peá ne kole pe ‘e lava ke papitaiso mo ia foki! Na’e talanoa leva ‘eku tamáí ki he ongo mātu’a ‘a Fakatoú.

Ne ako’i ‘e he ongo faifekaú ‘a e fāmili ‘o Fakatou. Na’e fakatou papitaiso leva ‘a Fakatou mo hono tuofefine ko ‘Okusitainé. ‘Oku omi ‘ene ongo mātu’á ki he lotú, ka ‘oku te’eki ai ke na papitaiso.

Ko e Fehu’i Hono Ua ‘a Fakatoú

Na’e fehu’i ange ‘e Fakatou ki he’eku fa’ee pe ‘e ‘i ai nai ha taimi ‘e lahi tatau ai ‘ene ‘ilo ki he ‘Otuá ‘o hangē ko aú. Na’á ne malimali mo talaange kapau te ne ako ‘ene folofolá mo lotu, te ne lava ke ‘ilo lahi ange!

TE KE FAKAULO FĒFĒ HO’O MĀMÁ?

- Fakaafei ha kaungāme’a ki ha ‘ekitiviti ‘a e Siasí pe efiafi fakafāmili ‘i ‘apí.
- Hoko ko ha fa’ifa’itaki’anga lelei ‘i he angalelei mo e ‘ofa.
- Lotua ha tokoni mo ha tākiekina fakalaumālie.

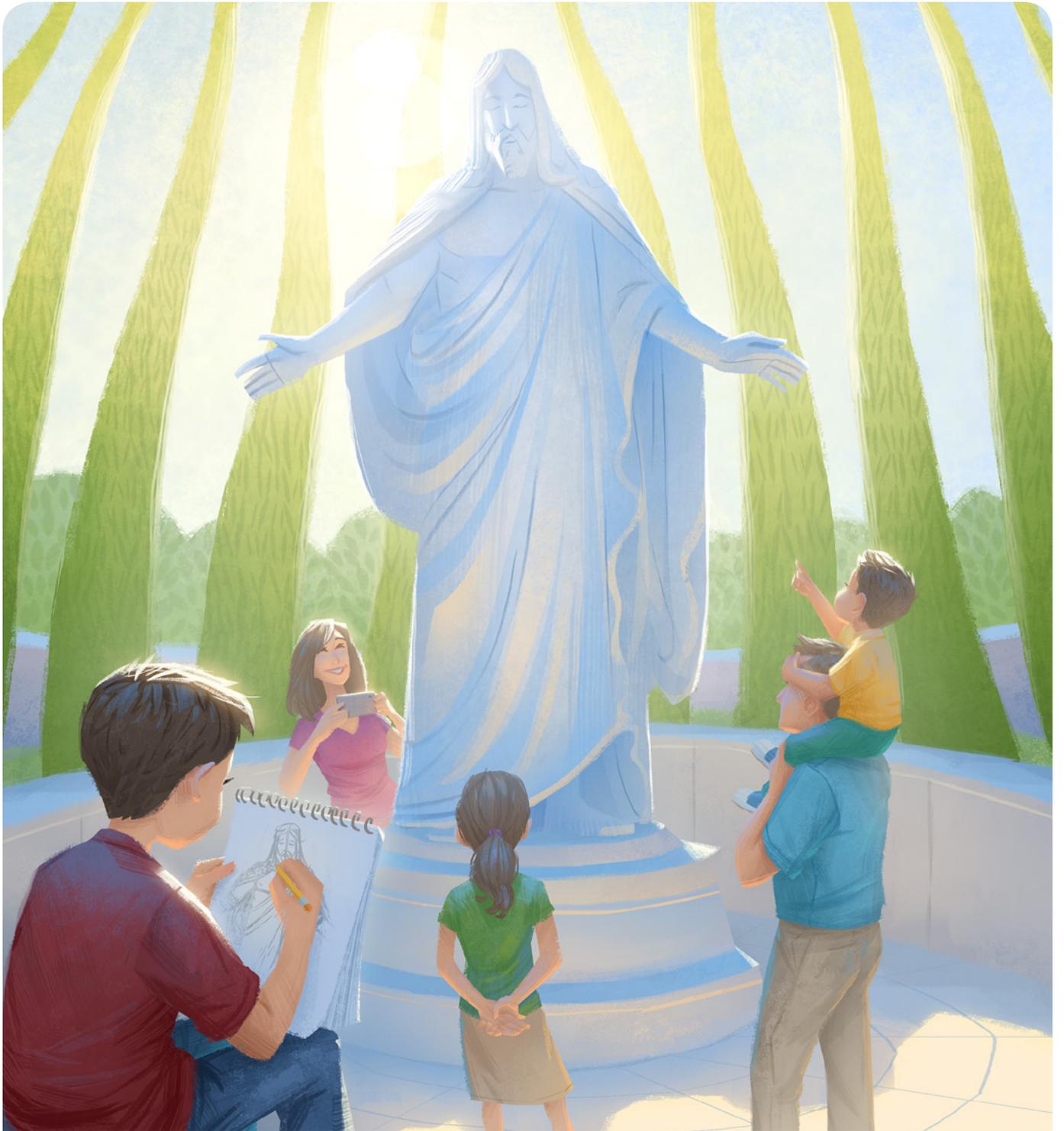
‘OMAI HA FO’I FETU’U!

Na’e kole ‘e Sisū kiate kitautolu ke “tuku ke ulo pehē ho’omou māmá ‘i he ‘ao ‘o e kakaí” (Mātiu 5:16). ‘E founa fēfē ha’o tuku ke ulo atu ho’o māmá? Kosi’i ha fo’i fetu’u ‘o hiki ai ho’o talanoá.

Kole ki ha taha ‘o ho’o ongomātu’á ke ne ‘imeili ha la’itā ho’o fo’i fetu’ú, fakataha mo ‘ena fakangofuá ki he liahona@ldschurch.org.

FATĀ ‘A ALEANDRO GUTIERREZ ‘I ‘O EPĀPĀTĀSÓ, ‘I HE ANGALELEI ‘A E FĀMILI ‘O FAKATOÚ.

“‘Oku ‘i ai ‘eku tui mo ha fakamo‘oni kia Sīsū Kalaisi mo Hono fatongia ko e Fakamo‘ui mo e Huhu‘i.”

Fai ‘e ‘Eletā Gary E. Stevenson

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Mei he “A Gospel Perspective” (fakataha lotu ‘a e Brigham Young University–Hawaii, ‘aho 19 ‘o Septema, 2017), devotional.byuh.edu.

Kalapu Lau

Tohi 'a Molomoná

KAU MAI 'AKI HONO LAU E TOHI 'A MOLOMONÁ!

Te ke lava 'o lau 'iate koe pē, fakataha mo ho fāmīlī, pe mo ha kaungā-me'a. 'Omai hao la'i tā ho'o lau e Tohi 'a Molomoná pea fakamatata mai ha me'a kuó ke ako pe talanoa 'okú ke manako taha ai 'i he Tohi 'a Molomoná. 'Omi ia 'i he liahona.lds.org (lomi'i e "Submit an Article").

Potufolofola 'o e Māhina ní:

Hilamani 5:12

"Manatu, manatu 'oku makatu'unga 'i he maka 'o hotau Huhu'í, 'a ia ko Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, kuo pau ke mo langa ai homo makatu'ungá."

'Oku lau 'e hoku fāmīlī 'a e Tohi 'a Molomoná. 'Oku mau fakatātā'i 'i he taimi 'e ni'ihi 'a e ngaahi talanoá. 'Oku mātu'aki fakalata 'eni. 'Oku ou ako faka'aho ha ngaahi fo'i lea fo'ou mo ha ngaahi me'a.

'Oku tokoni hono fai e ngaahi me'á ni ke u tokanga ai ki he houalotu sākalamēnití pea mo e Palaimelí. 'Okú ne toe tokoni'i foki au ke u ofi ma'u pē ki hoku fāmīlī.

'Amalone I., ta'u 7, Nomi Peni, Kempipotia

'Oku ou sai'ia 'aupito 'i hono lau e Tohi 'a Molomoná talu pē mei hono fakafe'iloaki mai ia 'e he ongo faifekaú. Ko e talanoa 'oku ou manako taha a'í 'oku 'i he tohi 'a Mōsaiá, 'i he taimi ne tataki ai 'e he Tu'i ko Penisimaní hono kaka'í 'i he'ene tuí. 'Oku ou loto ke u tuitala mo talangofua ki he ngaahi me'a 'oku kole mai 'e he'eku ongo mātu'á ke u faí.

Seinisi S., ta'u 10, Iloilo, 'Otu Filipainí

KO 'ETAU PĒSÍ

“Uluaki Mata-Me'a-hā-Mai,” Alana L., ta'u 7, Sao Paulo, Palāsila

Marco Z., ta'u 9, Lima, Pelú

‘Oku ou fiefta lahi ke papitaiso ki he Siasi mo’oni ‘o Sisū Kalaisi. ‘Oku ou ‘ilo’i ‘oku mo’oni e Tohi ‘a Molomoná, pea ‘oku ou sai’ia ke lau ia ‘i he ‘aho kotoa pē. ‘Okú ne ‘ai ke u hoko ko ha tuonga’ane lahi fakapotopoto ki hoku ngaahi tokouá mo e tuofāfiné.

Andrei L., ta'u 10, Iloilo, ‘Otu Filipaini

Harada K., ta'u 8, Iokohama, Siapani

Na'e Hoko 'a Lute ko ha Kaungāme'a 'Ofa-Mateaki

Na'e nofo ha fefine ko Nāomi fakataha mo 'ene ongo tama tangatá, fakataha mo hona ongo malí. 'I he taimi na'e fakatou mate ai 'ene ongo tamaiki tangatá, na'e talaange 'e Nāomi ki hona ongo malí ke na foki ki hona ongo fāmilí. Ka na'e 'i ai ha taha 'i he ongo uaií na'e 'ofa-mateaki, 'a ia ko Lute. Na'á ne fili ke nofo 'o tokanga'i 'a Nāomi. Na'e 'alu 'a Lute ke tānaki kēleni mei ha ngoue na'e ofi mai. Ne fanongo e tokotaha 'o'oná ki he hoko 'a Lute ko ha tokotaha lelei. Na'e anga'ofa kia Lute. Na'e fili 'a Lute ke mali mo ia. Na'e hokohoko atu pē 'a e kaungāme'a lelei 'a Lute mo Nāomí, pea na'e tokoni 'a Nāomi hono tauhi e tama 'a Luté. 'Osi ha ngaahi ta'u lahi mei ai, kuo 'alo'i mai 'a Sisū ki he fāmilí ko 'eni. 'Oku 'uhinga ia, na'e hoko 'a Lute ko e taha e ngaahi kui 'a Sisū!

Lau fekau'aki mo Lute 'i he Lute 1–4.

"Na'e angalelei mo 'ofa 'a Lute," fai 'e Kylee Q., ta'u 8, Veisinia, USA

TĀ FAKATĀTA'AI 'E DILLEN MARSH

LUTE

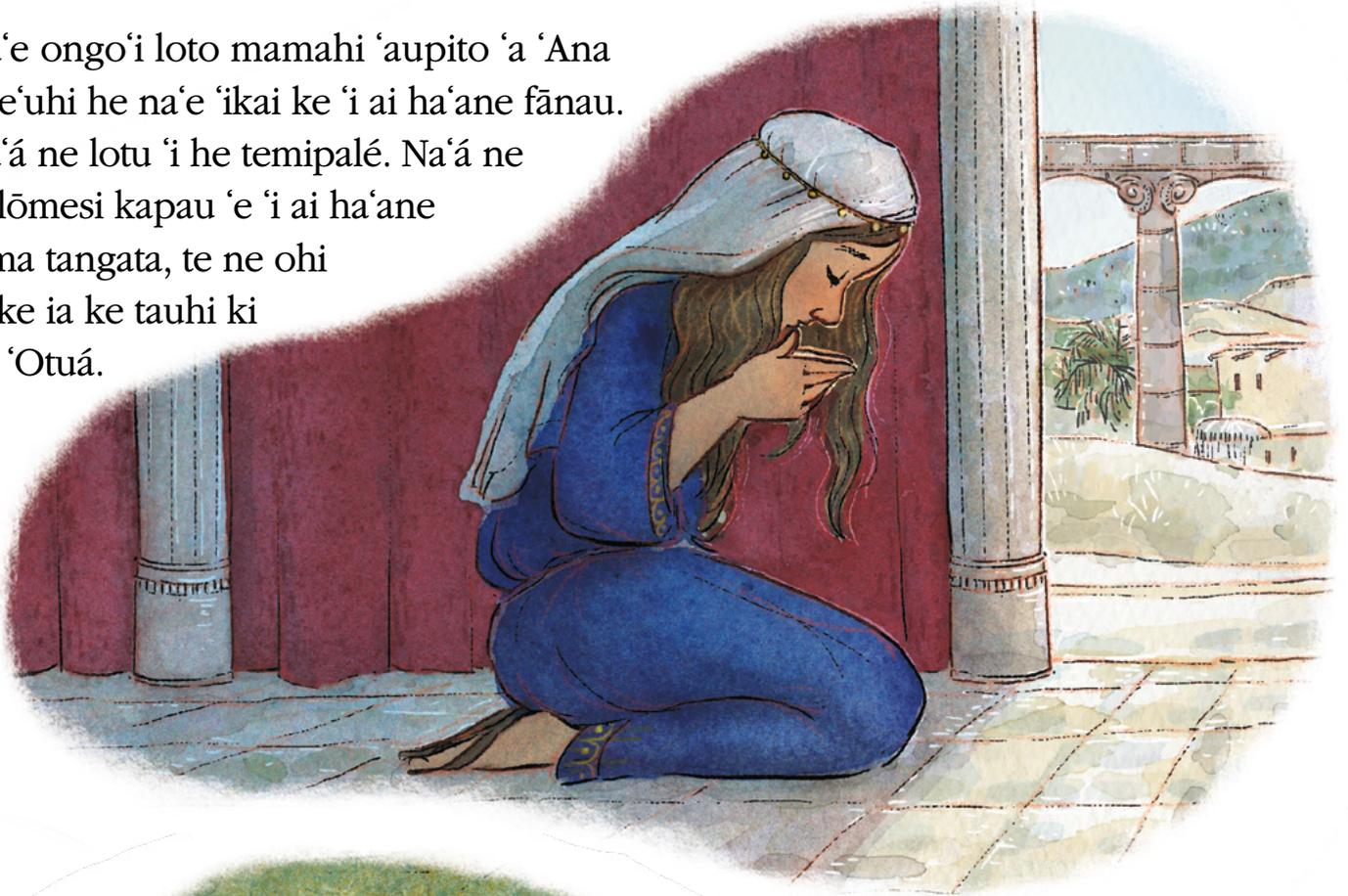
Na'e fili 'e Lute ke ne hoko ko ha kaungāme'a 'ofa-mateaki, pea te u lava foki mo au!

- Ako Ma'uloto 'a e Lute 1:16.
- 'Oku 'uhinga e 'ofa-mateaki ke poupuu'i ha taha neongo 'a e taimi e faingata'a ai. Tohi 'i ho'o tohinoá fekau'aki mo ha taimi na'e 'ofa-mateaki ai ha taha kiate koe.
- Fakakaume'a ki ha taha fo'ou 'i he uiké ni. Ako ha me'a mālie 'e tolu fekau'aki mo kinautolu!
- 'E lava ke u hoko ko ha kaungāme'a lelei 'aki ha'aku...

‘Ana mo Samuela

Fai ‘e Kim Webb Reid

Na’e ongo’i loto mamahi ‘aupito ‘a ‘Ana
koe’uhi he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fānau.
Na’á ne lotu ‘i he temipalé. Na’á ne
palōmesi kapau ‘e ‘i ai ha’ane
tama tangata, te ne ohi
hake ia ke tauhi ki
he ‘Otuá.

Na’e ma’u ‘e ‘Ana mo
hono husepānití ha pēpē!
Na’e fakahingoa ia ‘e ‘Ana
ko Samuela. Na’á ne ‘ilo’i
kua tali ‘e he ‘Otuá ‘ene
ngaahi lotú.

‘I he tupu hake ‘a Samuelá,
na‘e tauhi ‘e ‘Ana ‘a ‘ene palō-
mesí. Na‘á ne kole kia ‘Īlai, ko
e taula‘eiki ‘i he temipalé, ke
ne ako‘i ‘a Samuela he founa
tauhi ki he ‘Otuá. Ne tokoni ‘a
‘Īlai ‘i hono tauhi ‘o Samuelá.

‘I ha pō ‘e taha, lolotonga
e tokoto ‘a Samuela ‘i hono
mohengá, na‘á ne fanongo ki
ha le‘o. Na‘á ne ‘eke kia ‘Īlai pe
na‘á ne ui ia. Pea pehē ‘e ‘Īlai
‘oku feinga ‘a e ‘Otuá ke folofola
kia Samuela. ‘I he taimi na‘e toe
fanongo ai ‘a Samuela ki he le‘ó,
na‘á ne fakafanongo. Pea folofola
leva ‘a e ‘Otuá kia Samuela. Na‘e
fakafanongo ‘a Samuela ki he
‘Otuá mo muimui kiate Ia.

Te u lava 'o ako fekau'aki mo e 'Otuá mo
muimui ki He'ene ngaahi fekaú! ■

Vakai, 1 Samuela 1-3.

Te u Lava 'o Vahevahe mo e Ni'ihī Kehé

TĀ FAKATĀTAANI E ARRYL STOTT

Fai 'e Palesiteni
Ezra Taft Benson
(1899-1994)

'OKU 'OMI 'E HE TOHI 'A MOLOMONÁ 'A E MAHÚ

'Oku 'i ai ha mālohi he tohi 'oku kamata ke tafe mai ki ho'o mo'uí he momeniti te ke kamata ako fakamātoato ai 'a e tohi.

“**I**kai 'oku 'i ai ha me'a 'oku ongo loloto 'i hotau lotó 'oku tau fakana'ana ai ke tau 'unu'unu atu ke tau ofi ange ki he 'Otuá, ke tau hoko 'o tatau mo ia 'i he'etau fononga fakahó, ke tau ongo'i 'oku 'iate kitautolu Hono mālohí ma'u ai pē? Kapau 'oku pehē, 'e tokoni'i kitautolu 'e he Tohi 'a Molomoná ke tau lava 'o fakahoko ia 'o laka hake 'i ha toe tohi kehe.

'Oku 'ikai ke ako'i mai pē kiate kitautolu 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e mo'óní, neongo 'okú ne fai ia. 'Oku 'ikai ke fakamo'oni mai pē kiate kitautolu 'e he Tohi 'a Molomoná kia Kalaisi, neongo 'okú ne toe fai mo ia foki. Ka 'oku 'i ai mo ha toe 'uhinga kehe. 'Oku 'i ai ha mālohi 'i he tohi 'e kamata ke tafe atu ia ki ho'o mo'uí 'i he momeniti ko ia 'okú ke kamata ke ako fakamātoato ai 'a e tohi. Te ke ma'u ai ha mālohi lahi ange

ke ke fakafepaki'i 'aki 'a e 'ahi'ahí. Te ke ma'u 'a e mālohi ke ke fakahí'ehi mei he kākaá. Te ke ma'u ai mo e mālohi ke nofo ma'u 'i he hala fāsi'i mo lausi'i. 'Oku ui 'a e folofolá ko e “ngaahi folofola 'o e mo'uí” (T&F 84:85), pea 'oku hala ha feitu'u 'e toe mo'oni ange ai ka 'i he Tohi 'a Molomoná. Ko e taimi 'okú ke kamata ai ke fiekaia mo feinua ki he ngaahi folofola ko iá, te ke ma'u 'a e mo'uí 'o mātu'aki lahi fau. . . .

'Oku hanga 'e he ngaahi tala'ofa ko 'ení—'o fakatupulaki 'a e 'ofa mo e uouangataha 'i he 'apí, ha fefaka'apa'apa'aki lahi age 'i he vaha'a 'o e mātu'á mo e fānaú, ha tu'unga fakalaumālie mo e mā'oni'oni mā'olunga

ange—'o 'ikai ko ha ngaahi tala'ofa noa pē, kae tatau tofu pē mo e me'a na'e 'uhinga ki ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'i he'ene pehē 'e tokoni 'a e Tohi 'a Molomoná ke tau 'unu 'o ofi ange ki he 'Otuá. . . .

Na'á ku fai 'a e lea ko 'ení 'o kau ki he Tohi 'a Molomoná 'i he ta'u 'e hongofulu tupu kuo hilí.

“Oku makatu'unga nai e ngaahi nunu'a ta'engata 'i he'etau tali ki he tohi ko 'ení? 'Io, ki hotau tāpuakí pe fakamala'iá.

“Oku totonu ke hoko hono ako 'o e tohi ni ko ha me'a ke fai 'e he Kāinga-lotu kotoa pē 'i he kotoa 'o e mo'uí. He ka 'ikai, 'okú ne tuku ai hono laumālie 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki pea ta'e tokanga ki he me'a ko ia 'okú ne 'oange 'a e uouangataha fakalaumālie mo fakatamāi ki he'ene mo'uí kotoá. 'Oku 'i ai e faikehekehe 'i he taha ului 'oku langa 'i he funga maka 'o Kalaisi 'o fou he Tohi 'a Molomoná pea kei pikima'u ki he va'a ukameá, pea mo ia 'oku 'ikai.”

. . . 'Oua te tau nofo 'i he halaiá . . . 'i he'etau to'o ma'ama'a e me'a'ofa ma'ongo'onga mo fakaofo ko 'eni kuo foaki mai 'e he 'Eikí kiate kitautolú. Ka tau ikuna'i mu'a 'a e ngaahi tala'ofa 'oku fekau'aki mo hono mata'ikoloa 'aki ia 'i hotau lotó. ■

“The Book of Mormon—Keystone of Our Religion,” Ensign, Nov. 1986, 6–7.

**HU'U FAKAHIHIFO,
FAI'E DAVID MEIKLE**

Mei he 1856 ki he 1860, nāe 'i ai ha ngaahi kautaha sāliote toho tangata 'ē 10 ne kau atu ki ai ha kau hikifonua 'ē toko 3,000 'ō e Kau Māōnīōni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui. Ni mei Ingilani, Uēlesi, Sikotilani mo Sikenitinevia ne nau lue 'i ha malle 'ē 1,300 (kilomita e 2,090) ke kau fakataha mo e Kāingalotu kehe 'i Saionē. Nāe toho 'ē he kau paionia ko 'eni 'a e meā kotoa ne nau mā'ū 'i he ngaahi toafa 'ō Amelikā 'i he ngaahi sāliote papa toho tangata fute 'ē 3 x 5 (mita e 1 x 1.5).

KAKAI LALAHĪ KEI TALAVOÚ

ONGO'I LI'EKINA?

'Oku tau mo'ui 'i he kuonga 'o e mo'ui puputu'ú mo e 'ikai fa'a tatali. Ka ke fetu'utaki mo'oni mo e 'Otuá, 'oku fie ma'u ke tau kii māmālie hifo pea mo nonga.

48

TO'U TUPU
**FEFA'UHI MO
HA FEHU'I
FAINGATA'A? KO E
TOKONI 'ENI.**

50

HOUALOTU
SĀKALAMĒNĪ
**NGAAHI TOKONI
KE FAI 'O HA
MALANGA 'E 7**

56

FĀNAÚ
**KAU MAI KI
HE'EMAU KALAPU
LAU TOHI 'A
MOLOMONÁ!**

80

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀONTONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

0